

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM-EGYHÁZ –KOMMUNIKÁCIÓ

2014.

VIII. évfolyam 3. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM–EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kommunikáció- és Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

2014. VIII. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 52/518 525

E-mail: mediarium@licium.hu

Internet: www.licium.hu/mediarium

Felelős kiadó: Fekete Károly rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

FEKETE KÁROLY (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,

OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (olvasószerkesztő, anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a szerkesztőség és/vagy a felelős szerkesztők e-mail címére várunk
(barathb@drhe.hu; ferko824@gmail.com).

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

TARTALOM

Örökség

HEGYI ÁDÁM

*„Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek
a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén* 5

Múltidézés

BARÁTH BÉLA LEVENTE

*I. világháborús emlékhelyek
a Debreceni Református Kollégiumban* 26

Műhely

VAVRANCSIK REGINA

A nyelv és a valláskapcsolata 38

KMECZKÓ SZILÁRD

*Két világ határmezsgyéjén
A mese mint a megismerés közege* 43

Vizuális kommunikáció

VITÉZ FERENC

*A labirintus mint lehetséges világmodell
A Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete 2014. évi
Labirintus című tematikus kiállítása apropóján* 49

Médiaelemzés

BRUSZEL DÓRA

*Normák és értékek a női magazinokban,
avagy a sportlónők „sportolótlanítása”*

70

Szemle

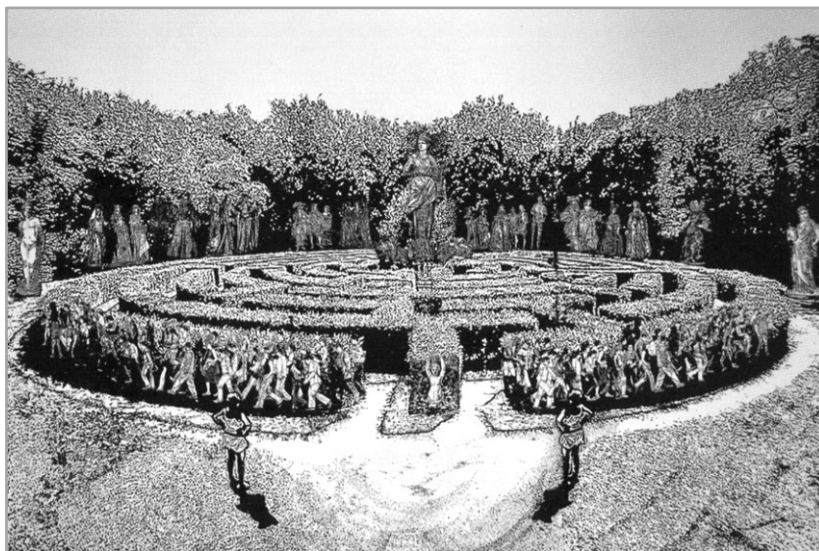
BERNÁTHNÉ SOMOGYI MÁRTA

A sztereotípiáknélküli Kálvin

Herman J. Selderhuis: Johannes Calvin

Mensch zwischen Zuversicht und Zweifel. Eine Biografie

76

*Szepessi Béla: Útjaink
(A MAOE 2014. évi szentendrei Labirintus-kiállításának anyagából)*

„Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén¹

1797-ben Fábíán József békési tanítót börtönbüntetésre ítélték, mert egy olyan kátét készített, amely erősen emlékeztetett a magyar jakobinus mozgalom kátéjára. Ebben a szövegben egy érdekes megállapítást is találhatunk a könyvtárakkal kapcsolatban, ugyanis Fábíán azt állította, hogy „hazugságban” imádja az az Istent, aki „minden féle pompás, szükségtelen... Bibliothécákat” állít fel. (Elek 1985, 76) Ez a kijelentés elég furcsának hangzik, hiszen magának Fábíánnak is 290 tételből álló magánygyűjteménye volt, és arról volt híres, hogy békési tartózkodása alatt tanítási időben is folyton csak olvasott és fordításokat készített:

„Tudom hogy csomó könyvel járt bé a Klassisba, ott pipázott, olvasgatott háttal a gyermekek felé, akik osztán azt tselekedték a mit akartak.”²

A helyzet megértése szempontjából nem szabad elhallgatnunk azt, hogy Fábíán nemcsak a könyvtárak ellen kelt így ki, hanem általában minden olyan emberi fényűzés ellen, amely az ember lelkét az igazi Istenimádattól eltávolították, mint például a képek, a pompás ruhák és mások. (Elek 1985, 76) Ez alapján feltételezhető, hogy a barokk teremkönyvtárak díszes világát, valamint a hitéletet csúfoló kiadványokat kifogásolta, és nem magát a könyvgyűjtést.

Ilyen kifogások más reformátusgondolkodók szájából is elhangzottak, hiszen Hatvani István is bálványimádásnak tartotta a „szép könyvek” gyűjtését, amennyiben az nem a hit építését szolgálta. (Gáborjáni Szabó 2014, 66) Fábíán viszont radikális deistaként nem maradt meg a református dogmáknál, hanem

¹A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

²Az *ekklézsia meglátogatásakor felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv*, Békés, 1796. december 9. TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.

a katolikus-protestáns hitviták keretén túllépve, a kereszténység alapjait kezdte ki, mert a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bebizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromság-tagadókat tartotta vallási szempontból a legtöbbre, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.³

Esete jól ábrázolja, hogy vallásellenes gondolatok a vidéki Magyarországra is eljutottak, melynek során sokrétű és összetett szerepet játszott a könyv az itteni református lakosság életében. Tanulmányomban azt próbálom meg bemutatni, mit gondoltak a Békési Református Egyházmegye tagjai a nyomtatott könyvről, és annak funkciójáról a 18. század végén.

A hiteles elemzés érdekében röviden felvázolom, mit tudunk a korabeli Magyarországon a könyv társadalmi szerepéről, majd bemutatom a rendelkezésünkre álló forrásokat. Ez után külön-külön tárgyalom néhány könyvkötő lelkipásztor és a lelkészi kar további „átlagos” tagjaival kapcsolatos adatokat, valamint felvázolom a laikus egyháztagokra vonatkozó forrásokat.

Olvasási szokások és narratívák

Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet a köznép műveltségét emelő eszköznek tartották. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiségiek arra voltak szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták. A magyar szövegekben, úgy a protestáns, mint a katolikus munkákban, a könyvnek mégis marginális szerepe lett, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az előszó jelentősége. A protestáns művek természetesen a magyar fordításokban is hangsúlyozták a Biblia olvasásának jelentőségét, a Szentírásen kívül létező többi könyvvel szemben viszont óvatosságra intették az érdeklődőket. Ezt az óvatosságot valószínűleg a fel-felbukkanó vallásellenes gondolatok és a francia forradalom felerősíthette.

Mindezek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a református lelkészek elzárkóztak volna a nyomtatott könyv által nyújtott lehetőségek kihasználásá-

³A békési egyházmegye sententiája Fábíán Jánosra nézve, Öcsöd, 1796. TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.

ban, hiszen a magyarországi könyvpiac 1781 után kiugróan megemelkedtek az általuk írt kegyességi művek kiadási arányai. Sőt! A szépirodalomban is többen vezető szerepet vállaltak. A református értelmiség körében lezajlott változást mutatja az is, hogy az 1780-ban megjelent *Biblia tárháza* című könyv már nemcsak a Szentírás olvasását tartotta hasznosnak, hanem a históriás könyveket is olvasásra ajánlotta.

A közigazgatásban viszont megfigyelhető volt egyfajta óvatos magatartás az olvasás terjedésével kapcsolatban, sokszor maguk a vármegyék vezetői kérték a szigorú cenzúra bevezetését, mert a francia forradalom radikalizálódása miatt tartottak a veszélyes olvasmányok elterjedésétől, miközben korabeli értelmiségiek egy csoportja kimondottan az alsópapságra építve próbálta népszerűsíteni az olvasást. Protestáns lelkészek esetében ez nem is meglepő próbálkozás, mert több kutatás is bizonyítja, hogy a hazai kora újkori protestáns társadalom esetében a Biblia és hitbuzgalmi olvasmányok rendszeres olvasása kimutatható volt. Az alsópapságra építő szervező erőnek a Dunántúli Református Egyházkerületben a 19. század elejére már érezhető hatása lett, mert az esperes vezetésével olvasóköroket szerveztek.⁴

A Kulcsár Adorján (1943) és Fülöp Géza (1978) által felvázolt idealisztikus kép szerint a magas kultúrához tartozó olvasmányokat forgatott a magyar értelmiség a 18–19. század fordulóján – ezt az álláspontot az óta többen kritizálták. Tóth István György a hatalmas mértékű analfabetizmus bemutatásával vonta kétségbe az elit kultúra olvasmányainak széleskörű elterjedését, hiszen szerinte az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette. (Tóth I. 1996, 80–82; 87–90) Ehhez hasonlóan Benda Kálmán (1982) és Granasztói Olga (2009) is arra a következtetésre jutott, hogy a népi kultúrát csak nagyon lassan és torzult formában érték el a felvilágosodás gondolatai, ráadásul a vezető értelmiség sem a 20. század által kanonizált műveket olvasta, hanem a libertinus irodalomtól kezdve a mély kegyességi művekig, szinte mindent. Berlász Jenő a rendelkezésére álló források felhasználásával vázlatosan be tudta mutatni a 18. századi Magyarország könyvtárait, de nem álltak rendelkezésére olyan adatok, amelyek a könyvek mindennapi használatára vonatkoztak volna. (Berlász 1974) Monok István hívta fel arra a figyelmet, hogy a közös könyvhasználatnak még a 18. században is jelentős értelmiségi

⁴ Az ide vonatkozó szakirodalom igen gazdag: Balázs 2013, 202–203; Bíró 2003, 139; Horváth 2004, 139; S. Lackovits 2000, 179; Dienes 2002, 64; Kókay 1983, 170–171; Fehér 2009, 84–90; Hudi 2011, 128–129; Labádi 2007, 61–78; Marjanucz 2012, 93, 97.

csoportszervező ereje volt, amely a könyvek ismerősök közötti kölcsönzésével, sajátos tudós közösségeket hozott létre. (Monok 2009)

Szélsőséges ellentéte ennek a hazai népi kultúrában megfigyelhető jelenség, amely a könyvet csodatévő szereppel ruházta föl, hiszen a boszorkánysághoz kötődő hiedelemvilág számos példát adott erre. (Sz. Kristóf 1995) Kristóf Ildikó a kora újkori Magyarország jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást. Vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet és sokkal hangsúlyosabb volt az oralitás szerepe, mint korábban gondoltuk. (Sz. Kristóf 2002) A kora újkori Magyarországon a közösségi hangos (fel)olvasás általánosan elterjedt volt, amelyre elég megemlíteni Alsóvadászt, ahol a falusi rendtartásban rögzítették a vasárnapi olvasmányok módját. (Dienes 1998, 30.)

Mind a hazai, mind a külföldi kutatás igyekezett az utóbbi években olyan módszertanokat kidolgozni, melyek segítségével egy-egy csoport, olvasmányműveltsége hitelesen mutatható be. A szegedi olvasmánytörténeti kutatócsoport a Kárpát-medence egészéből összegyűjtötte a könyvjegyzékeket, amelyekből kinyerhető adatokat possessorok kutatásával és irodalmi szövegek filológiai elemzésével vetnek össze. (Monok 1993; Sz. Kristóf 2008)

Történészek zárt gazdasági és kulturális közösségek olvasmányműveltségét szintén előszeretettel választják kutatási témának, így például a 18. századi Bern zárkózott polgárságának könyvgyűjteményeinek elemzéséből kiderült, hogy ők is jól ismerték a radikális felvilágosodás gondolatait. (Furrer 2012) Annak ellenére, hogy a felvilágosodás századában csak egy kis létszámú csoport merte nyíltan ateistának vallani magát, a nyugat-európai államok cenzorai olyan sok dokumentumot készítettek velük kapcsolatban, hogy azokból kicsiny radikális közösségek olvasási élményeit a legkisebb részletekig is megismerhetjük. (Laerke 2009)

Ezek a példák azt mutatják, hogy az elemzések általában ugyan azokat az eszközöket használják fel módszertani szempontból, vagyis figyelembe veszik az adott könyv tartalmát (szövegét), az információhordozót (könyv külső jellemzőit) és azt az utat, amelynek során a könyv az olvasóhoz került. (Milotay 1996, 180; Vö.: Darnton 1990, 157–187)

A nyomtatott könyv státusza a Békési Református Egyházmegyében

A fentebbiek alapján a nyomtatott könyv szerepének vizsgálatát a Békési Református Egyházmegyében én is különböző források felhasználásával végzem el.⁵ A Békési Református Egyházmegye földrajzi kiterjedését tekintve északon a Körösök, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna és keleten a Kárpátok határolták, nyelvi jellemzőit nézve magyar és német nyelvű gyülekezetei voltak. Tájegységek szempontjából ez a Bánát egészét és az Alföld délkeleti területeit foglalta magában. (Kis 1992a, 79–81)

Az egyházmegye teljes fennmaradt iratanyagát átnéztem, amely bőven szolgáltat adatot arról, hogyan jutottak el bizonyos könyvek olvasóikhoz, hiszen az egyházlátogatások és egyházfegyelmi ügyek aktái erre vonatkozó információkat is szolgáltatnak. A presbiteri jegyzőkönyvek gyakran tudósítanak a gyülekezeti életen belüli konfliktusokról, amelyekben néha-néha a nyomtatott könyvről (mint kommunikációs eszközzel) is véleményt nyilvánítottak. A számadási iratok segítettek annak megértésében, milyen anyagi ráfordítást vállalt egy-egy egyházközség könyveinek gondozására, és a cenzori jelentések pontosan elénk tárják, milyen könyvállományuk volt a Délvidék könyvárusainak.

Azok az egykori könyvtárak, amelyek a vizsgált területen valaha léteztek, mára már szétszóródtak, de jó eséllyel bekerülhettek a napjainkban működő református intézményi könyvtárakba. Ezért Hódmezővásárhelyen és Szentesen a teljes vonatkozó könyvállományt átnéztem, Békésen és Makón ez a munka még hátra van.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az általam vizsgált időszakban igen sok gyülekezet még éppen csak megalakult, mivel csak II. József trónra lépésével vált lehetővé, hogy protestáns telepes falvakat hozzanak létre a Bánátban. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai református egyházban a külmisziót sürgető gondolatok is megjelentek, amely összekapcsolódott azzal az igénnyel, hogy a Bánát ismét a magyar közigazgatás része legyen, és minél több magyar nyelvi szigetet ékeljenek be a román, szerb és egyéb nyelvi csoportok közé. (Kollega Tarsoly 2011, 102; Kókai 2010, 55–69, 92–96; Kool 1995, I. 75–83) A frissen alapított települések levéltári forrásanyaga igen kevés, de néha meglepően értékes adatokat közölnek a könyv funkcióját illetően. Külön érdekesség, hogy ebben az időszakban két német anyanyelvű gyülekezet is létrejött

⁵Itt szükséges megjegyezni, hogy a rendelkezésemre álló kutatási idő közepénél tartok, tehát még nem volt alkalmam az összes dokumentumot kézbe vennem, de már így is megbízható részmerleget vázolhatok föl.

(Liebling, Rittberg), amelyek speciális kapcsolatrendszerük miatt segíthetnek annak megértésében is, hogy az újdonsült gyülekezetek hogyan viszonyultak a műveltségi állapotok kérdéséhez.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy csak a református közösségek elemzésére van lehetőségem, a vizsgált időszakban az evangélikus egyházhoz tartozó német ajkú lakosság forrásait nem néztem át módszeresen. Rittberg német lakossága egyébként néhány év alatt szétszóródott, a települést magyar reformátusok alapították újjá 1794-ben. (Szabó 1973; Szmda, Nikolényi 1901, 1–6)

Az alábbi táblázatban összegzem a kutatás jelenlegi állapotát:

A Békési Református Egyházmegye anyaegyházközségei 1781–1821 között

<i>Gyülekezet neve</i>	<i>Alapítás éve</i>	<i>Presbiteri jegyzőkönyv</i>	<i>Számadási iratok</i>	<i>Egyházigazgatási iratok</i>	<i>Rekonstruált könyvtár</i>	<i>Egyházlátogatási iratok</i>	<i>Egyházmegyei iratok</i>
Ágya	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Battonya	1815	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Békés	XVI. sz.	Van	Van	Van	Fábián József	van	Van
Békéssámson	1793(?)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Békésszentandrás	XVI. sz.	n. a.	n. a.	van	n. a.	Van	Van
Bélzerénd	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Borossebes	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Debelliács	1794	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Doboz	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Dombegyház	1814(?)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Erdőhegy	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Feketegyarmat	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyoma	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyorok	1798	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyula	XVI. sz.	Van	Van	Van	Van	Van	Van
Gyulavári	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Hódmezővásárhely	XVI. sz.	Van	Van	Van	Nincs	Van	Van
Kispereg	1787	n. a.	n. a.	n. a.	Van	Van	Van
Köröstarcsa	XVI. sz.	Nincs	Nincs	Nincs	Nincs	Van	Van

Liebling	1786	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Magyarittebe	1781 (1786)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Makó	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Mezőberény	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Nagyzerénd	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Öcsöd	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Református- kovácsháza	1811(?)	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Rittberg	1786 (1794)	n. a.	Nincs	Van	Nincs	Van	Van
Szentes	XVI. sz.	Van	Van	Van	Szalay Pál, Kis Bálint	Van	Van
Vadász	n. a.	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Vésztó	XVI. sz.	n. a.	Nincs	Van	Nincs	Van	Van

(A táblázatban használt jelölések: van = feldolgozott forrás; nincs = feldolgozott, de adatot nem tartalmazó forrás; n. a. (nincs adat) = még nem feldolgozott forrás)

A Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb, körülbelül 6000 lelkes gyülekezete, Szentesolvasmányműveltségéről Kis Bálint sokatmondó tömör összegzése tudósít bennünket legelőször, amely szerint kevés igényes olvasó volt a városban, mert a többség megelégedett históriás könyvek, kalendáriumok és a Szentírás forgatásával: (Kis 1992b, 215)

„Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtak néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyveik, minéműek az Útmutatás, Hübner Históriaja, Kis káté, Öreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan találtak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízio, Hét szép világi énekek, Árgirus históriaja, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriaja, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapokon szokták magokat mulatni.”

Gyula és Hódmezővásárhely esetében alapos kutatások állnak a rendelkezésünkre, amely alapján azt mondhatjuk, hogy a város református értelmisége

már tudatos olvasó volt, többen közülük jelentősebb gyűjteménnyel rendelkeztek. (Héjja 2003; Imre 1984) Mégis az egyházmegye egészét illetően kevés információval rendelkezünk, hiszen műveltségi szempontból ezen a területen a szellemi élet kevésbé volt aktív, mint az ország más területein, mert hiányzott hozzá a polgári életformát folytató kereskedők, iparosok, értelmiségiek erős bázisa. (Szabó 2008, 104–105, 146–148)

Jól mutatja ezt, hogy az esperesség településein a vizsgált korszakban nem működött sem tipográfus, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden (1801-től) és Aradon (1819-től) volt nyomda. (Szabó 2008, 112; Gaál 2001) Könyvkötői tevékenységet viszont református településeken is folytattak, amely azért fontos, mert ezek a mesterek könyv- és papírkereskedélemmel is foglalkoztak. Az a tény, hogy néhány egyházi személy is űzött compactorságot, lehetőséget ad arra, hogy a könyves szakmát űzők szemüvegén keresztül vizsgáljuk meg először, hogyan gondolkodtak a könyv funkciójáról.

Könyvkötő mesterséget űző ember számára a könyv munkaeszköz, ezért mindennapi életére nagy befolyása van, ráadásul a szakmabelieknél az írni-olvasni tudás alapkövetelménynek számított, amely kiemelte őket a társadalom alsóbb rétegéből. (Józsáné Halász 1999) Ismereteink szerint a 18–19. század fordulóján Békésen, Gyulán, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen folyamatosan működött könyvkötőműhely. Megélhetésüket valószínűleg a vármegyei iratképződés, a helybeli kisgimnáziumok, az egyházigazgatás iratszükséglete és magán megrendelések szavatolták. Ebben az időszakban egyik településen sem működött könyvkötőcéh, és az általam átnézett egyéb céhíratokban (pl. csizmadia) sem lehet a neveikkel találkozni, ezért feltételezhető, hogy munkájukat céhen kívül folytatták, esetleg lazán kapcsolódtak a debreceni könyvkötőcéhhez. Talán nem is meglepő, hogy többségükről Halász Margit adattára sem tud semmit. (J. Halász 2002) A compactor általában nem volt egyházi személy, néha mégis előfordult, hogy a kettő összekapcsolódott, viszont a lelkészi karhoz tartozók sohasem végeztek széleskörű tevékenységet, munkájuk inkább alkalmi, jövedelemkiegészítő jellegű volt. Mindezek ellenére meg lehet azt vizsgálni, hogyan alakították a református közösségek könyvhöz való viszonyát.

1793-ban a Helytartótanács az egész országra kiterjedő vizsgálatot rendelt el, hogy felmérjék, hol működtek engedély nélküli nyomdák, könyvkereskedők és könyvkötők. (V. Ecsedy 1999, 211) A jelentések szerint Szentesen Varga

István könyvkötő folytatott ilyen tevékenységet.⁶ A vármegyei és helytartótanácsi iratok viszont mélyen hallgatnak Rákosi Sámuel preceptorról, akinek ugyanebben az évben „A Diariumok öszve varrásáért és készítésekért”⁷ fizetett a helyi egyház 20 krajcárt. Tevékenysége valószínűleg azért maradhatott rejtve, mert Vargával ellentétben eladó könyvkészlete nem volt, minden bizonnal csak alkalmi munkákat vállalt. Elképzelhető, hogy a helytartótanácsi vizsgálat miatt Varga ideiglenesen elveszítette vevőkörét, és Rákosi ezt kihasználva vállalta el a munkát. Ezt ma már nem tudjuk megállapítani, de az biztos, hogy Rákosi nevével a számadásokban többször nem találkozunk, míg Varga még 1815-ben is kötött az egyház számára.⁸ Személyét annyira megbízhatónak tartották, hogy 1796-ban más gyülekezetek figyelmébe is ajánlották szolgáltatásait, és a kisperegi lelkész egyházi levelek továbbításával is megbízta őt.⁹

Rákosin kívül még egy másik egyházi személyről tudunk, aki könyvkötést is vállalt: 1799-ben Béládi István erdőhegyi rektor az ágyai iskola számára vállalta el egy diarium készítését, amelyet nem teljesített. 1800-ban Lázár Pál assessor számára sem készítette el Wilhelm Burkitt egyik művének bekötését.¹⁰ Sem Rákosi, sem Béládi nem volt felszentelt lekipásztor, de tudjuk, hogy ők is egyházi személynek számítottak, mert a praeceptor és a rektor sikeres vizsgák esetén előbb-utóbb lelkészi rangot kapott. (Dankó 1988, 776) Úgy tűnik viszont, hogy inkább rontották, mintsem javították a könyvről és az írásbeliségről alkotott közvéleményt, mert Rákosi olyan könyvkötőt próbált meg a piacról kiszorítani, aki erős szálakkal kötődött a református egyházhoz, míg Béládi megbízhatatlannak bizonyult.

Az egyházmegye területén működő többi könyvkötő is jó kapcsolatokat épített ki a kálvinista egyházzal, amely lehetőséget teremtett nekik arra, hogy tevékenységüket az egyháztagok előtt is propagálják. Barta Mihály makói könyvkötő 1818-ban a temesvári vásárra való útja közben eljutott Debelliácsra, ahova esperesi leveleket is vitt magával, valamint vállalkozott arra, hogy

⁶Ezen könyvek találtak Szenetsen Varga István Compactornál 1792. MOL C 60 83. csomó1793 F. 3. fol. 44r-46v.

⁷SzNREL I.375.h. 1793/1794.

⁸Vö.: SzNREL I.375.h. 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.

⁹Szentmiklósi Sebők Sámuel és Domokos Lőrinc körlevele a békési egyházmegye számára, Szentés, 1796. április 25. TtREL I.29.c.7. Németi Sámuel kisperegi lelkész levele Juhász Istvánnak, Kispereg, 1818. február 13. TtREL I.29.i.209.

¹⁰Egyházmegyei közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28 és Békés, 1800. március 28. TtREL I.29.a.2.

Keczeli Sándor helybeli lelkipásztor által kiolvasott könyveket visszajuttatja az esperesi székhelyre, Öcsödre:

*„Amelly levelet hozzám Debellásra valo el küldés véget méltóztatott küldeni, én azt el küldöttem annak idejébe egy Betskereki emberséges embertől, de ő nem lévén bizonyos alkalmatossága, nem tudta kézhez szolgáltatni. Hanem most magam vittem el tőle, és által **adatm** az előjáráságnak...”¹¹*

„Nyólcz darabokból álló Könyveit a Nagy Tiszteletű Senior Urnak Comp(actor) Barta Úr által haza küldöttem, az eddég való ususokat nagy alázatossággal köszönöm, különösön tetszenek nékem a’ Du Bosch ideái és raisonjai.”¹²

Sajnos nagyon sok Bosch nevű szerző alkotott a korban, így nem tudjuk megállapítani, pontosan milyen művekről lehetett szó, de figyelemre méltó dolog, miszerint egy könyvkötő személyesen vállalkozott arra, hogy a katonai határőrvidékre utazzon, mert ott esélyt látott arra, hogy üzletet köthessen. Jó kapcsolatrendszerét mutatja az is, hogy közvetlenül az espereshez fordult, amikor a makói reformátusok között az egyik gyülekezeti taggal konfliktusba került.¹³

A békési könyvkötő, Végh József esetében nem sikerült ilyen kapcsolatrendszerrel felderíteni, de az biztos, hogy rendszeresen kapott megrendeléseket a helyi gyülekezettől, és néha még könyveket is vásároltak tőle, mint például 1819-ben:

„Compactor Vég Józsefnek az Ekklésia számára tőle vásárolt három új Graduálokérthuszon négy forint.”¹⁴

A fentebb felsorolt adatokból csak annyit derült ki, hogy a könyvkötők részt vettek a könyvterjesztésben, de csak részben állapítható meg, hogyan befolyásolták a könyvről mint népfelvilágosító eszközzel alkotott véleményt. Termé-

¹¹Barta Miklós makói könyvkötő levele Juhász Istvánnak Debelliács ügyében, Makó, 1818. május 17. TtREL I.29.i.114.

¹²Keczeli Sándor levele Juhász Istvánnak, Debelliács, 1818. május 31. TtREL I.29.i.33.

¹³ „1818. március 5. Makói lakos Barta Mihály compactor panasolja oda való rectorról, Kováts Sámuelről, hogy korhely, sokszor ittás.” TtREL I.29.o.1.

¹⁴Bevételi és kiadási napló 1818/1819. TtREL I.62.e.1.

szetesen a könyvpiac nemcsak a compactorokon keresztül érte el az egyházmegyét, de az általam átnézett egyéb könyvbeszerzéssel kapcsolatos iratok nem visznek közelebb témánkhoz. A pontosabb rekonstrukció érdekében meg kell vizsgálnunk a lelkészi kar és a világi egyháztagek gondolkodásmódját. Az alább felvázolandó kép kettős: bizonyos esetekben a könyvet, mint fontos és hasznos eszközt mutatja be, máskor viszont gyanús, zavart okozó dolognak. Nézzük meg először a pozitív vélekedéseket.

A lelkészek igyekeztek olvasókört kialakítani, amelynek olvasmányanyaga már túlmutatott az egyházi teendőkhöz szükséges ismeretek frissen tartásán: Kis Bálint szentesi lelképásztor az egyházmegyében csak egyházi tagokból álló társaságot szervezett, akik a *Tudományos Gyűjtemény* számait cserélgették egymás között.¹⁵ Úgy tűnik, ez a mozgalom akadozva működött, mert 1819-ben arról tudósítottak, hogy: „A *Tudományos Gyűjtemény* circual, vagy is inkább hever.”¹⁶ Az olvasási kedv mégis megmaradt, mert az állástalan egykori makói rektor Kováts János ekképp tudósította az esperest:

„Én közönséges hivatal nélkül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.”¹⁷

Rengeteg ehhez hasonló példát lehetne azzal kapcsolatban felsorolni, hogyan szerezték meg a lelképásztorok a könyveiket, de kevés olyan eset van, amelyik bibliofil érzelmekre utal. Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi lelkész-esperes önéletrajzában többször is megemlíti, hogyan gyarapította könyvtárát, személy szerint megemlítve, kiktől kapott külföldi tanulmányai során könyveket.¹⁸

A könyv szerepének felemás megítélése

A lieblingi református egyház esete már átmeneti könyvről alkotott kedvező és kedvezőtlen vélemények között. A bánáti német falut evangélikusok lakták, de 1791-re annyi református is betelepült, hogy létrejött egy református gyülekezet is. A hívők számára rendkívül fontos volt a német nyelvű istentisztelet,

¹⁵Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. TtREL I.29.i.179.

¹⁶Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. TtREL I.29.i.179.

¹⁷Kováts János volt makói rektor levele Juhász Istvánnak, Makó, 1818. április 7. TtREL I.29.i.114.

¹⁸MNL CsML-HL XIV.8. p. 5, 9, 25. Vö.: Imre 1997; Szeremlei 1890.

ezért Bazel Kantonból választottak lelkészt, akit a békési egyházmegyei közgyűlés gond nélkül felszentelt. (Glas 1937, 39; Erk-Schäfer 1986, 17)¹⁹ Nem úgy utódát, a településre 1818-ban érkező Glockner Jakabot, akinek nemcsak teológiai képzettségét találták gyengének, hanem még könyvekkel sem rendelkezett. Az esperes ezért arra utasította, hogy a debelliácsi lelkésztől kérjen kölcsön könyveket.²⁰

Úgy gondolom, Glockner története azért képez egyfajta átmenetet, mert ő egy olyan lelkész volt, aki finoman szólva is kevésbé vonzódott a könyvekhez, miközben az esperes még a távoli Bánátban is igyekezett olvasmányokról gondoskodni. Az olvasási lehetőségek mostoha körülményeit mutatja az is, hogy Liebling melletti szomszéd település a református Rittberg volt, mégis, a több mint száz kilométerre fekvő Debelliácson található magának megfelelő műveket Glockner, hiszen – a korábban említett – Barta Mihály pont ebben az évben vitt könyveket a határőrvidéki faluba.

A tudós, rendszeresen olvasó lelképásztor éles ellentéte volt Papp János öcsödi rektor és káplán, aki 1794-ben egy részeg pillanatában kijelentette, hogy Mózes egy imposztor volt, valamint nem lesz feltámadás. (Barcsa 1908, II. 311) A tanulmány elején említett Fábíán János deista gondolataira nagyon emlékeztet ez az ügy, azzal a különbséggel, hogy Papp alig forgatott könyveket: amikor az egyházi bíróság arról faggatta őt, honnan, milyen olvasmányokból szerzett tudomást ilyen filozófiai gondolatokról, egyszerűen így felelt:

¹⁹ Johann Gysin 1806–1817 között szolgált Lieblingben, innen Galíciábatávozott. Az egyházmegyei közgyűlés szerint Bazel Kantonból származott, de svájci levéltári források nem állnak erről rendelkezésre, mert csak 1842-től vannak olyan adatok, amelyek a két bázeli kantonból származó lelkészeket tartják nyilván. (Daniel Kress (Staatsarchiv Basel-Stadt) és Andrea Rhyn (Staatsarchiv Basel-Landschaft) levéltárosok közlései.) Vö.: Kis 1992a, 152. *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.* TtREL I.29.a.2. *Johann Gysin eltávozásának feljegyzése, 1818. január 2.* TtREL I.29.o.1.nr.1. *Benedek Mihály levele Juhász Istvának, Debrecen, 1818. február 9.* TtREL I.29.i.114.

²⁰ *Glockner Jakab személyes bemutatkozása az esperes előtt, 1818. február 23.* TtREL I.29.o.1. *Esperei jelentés a hódmezővásárhelyi, békési, lieblingi egyházakról, 1818. Öcsöd, 1818. február 23.* TtREL I.1.b.61.1354.

„A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondtam, hanem külső országi tanúlt emberekről. Hasonlóan hogy Mósest is impostornak mondtam, azt is azoktól.”²¹

Az egyházon belül a könyvekkel szemben tanúsított gyanakvást a körös-tarcsai eset mutatja be legjobban. Szalontai László, a helyi leánytanító (vagyis egyházi személy) azzal vádolta meg Pap Mihály falusi jegyzőt, hogy az istentiszteleteken udvariatlanul viselkedett: nem állt fel a többiekkel és az igehirdetés ideje alatt „holmi Históriaiás könyveket olvasott.”²² Védekezésében Pap azt állította, hogy ez legfeljebb kétszer történt meg vele, de akkor sem szórakoztató irodalmat, hanem kegyességi munkákat olvasott:

„...Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio (azaz: Úrvacsora) alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam,...”²³

Pap ügyesen védekezett, amikor William Derhamot és Henrik Sandert említette, mert a kortárs református értelmiség szívesen olvasta műveiket, ráadásul ezek magyar fordításai egytől egyig nyolcadrét alakban jelentek meg. (Sander 1794; Derham 1793) A könyvek mérete azért érdekes, mert a tanú a vádlott háta mögött állt, ezért egy nagy fólió alakú könyv bibliográfiai adatait könnyen elolvashatta volna, viszont a históriás művek gerincmérete megegyezett Derham és Sander munkáinak méretével, így Pap nyugodtan állíthatta, hogy hitbuzgalmi könyveket olvasott.

Az eset pontosan tükrözi azt a kettősséget, amely a magyarországi klérusnak az olvasásról kialakított gondolkodását jellemezte. A katolikus Alexovits Vazul számított ebből a szempontból a legkonzervatívabbnak, mert egy egész kötetet írt az olvasás (különösen a felvilágosodás művei) ellen, (Alexovits 1792; vö.: Brunner 1930; Padányi 1974) de a református egyházon belül is problémá-

²¹ Papp Jánosnak feltett kérdések és válaszok az ügyében, Öcsöd, 1794. november 9. TtREL I.1.b.35.595. nr. 2.

²² Több tanúvallomás és intézkedés, ha Pap Mihály nem vonja vissza tanait, akkor excommunicáltassék, 1811. október 11. TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4.

²³ Pap Mihály vallomása szerint ittas volt, amikor a templomban azokat mondogta és bocsánatot kér, 1811. október 14. TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5.

nak tartották az olvasmányok ellenőrzésének kérdését. Jean Frédéric Ostervald könyveit többen is lefordították magyarra, amely a korabeli kálvinista értelmiség mindennapi olvasmányainak része lett. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például külön fejezetet szentel a reformátusok számára ajánlott és tiltott olvasmányoknak. (Ostervald 1745, 271; Granasztói 2008, 656–667) A 18–19. század fordulóján Tóth Ferenc homiletikája és Kis János vallásvédő munkája is hangsúlyozta, hogy a lelkésznek szükséges egy jól használható kézikönyvtárat kialakítani, és a hitvédelem érdekében rendszeresen képeznie magát, de az értéktelennek tartott ponyvákat, regényeket nem ajánlották a lelkészi kar számára. (Tóth 1806, 43; Kis 1815, 12–13)

A bevezetőben említett Fábrián József értékítéletéig ők ugyan nem jutottak el, de a „szükségtelen bibliothécák” elterjedése számukra is ismert jelenség volt. Az egyházigazgatás is felfigyelt a gyanús könyvek terjedésére, ezért a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1787-ben, 1792-ben és 1811-ben is elrendelték a lelkészjelöltek és a lelkészek olvasmányainak ellenőrzését. (Kis, 1992a, 156)²⁴ A békési egyházmegyében az 1811 utáni évek egyházlátogatási jegyzőkönyveiben rendszeresen találkozunk olyan kérdésekkel, amelyek arról érdeklődnek, hogy mit olvasott a lelképásztor a szabadi idejében, míg 1811 előtt csak a szükséges liturgikus könyvek és jogszabályok meglétét vagy hiányát rögzítették.²⁵

A világi lakosság esetében is meg lehet figyelni ezt a kettősséget: bizonyos esetekben tisztelték, és a haladás legfőbb zálogának tartották a nyomdaterméseket, máskor viszont ellenségesen viszonyultak hozzá. Nem meglepő, hogy az adott helyzetből adódó érdekek sokszor befolyásolták ezeket a megnyilatkozásokat.

Borossebesen Vég János lelkész helyzete 1818-ra annyira lehetetlenné vált, hogy kénytelen volt elhagyni a települést. A pap elleni tömeges hisztéria részeként a helyi lakosok az írott törvényeket őrző jegyzőkönyvet tekintették minden bajuk okozójának, azért azt megpróbálták megsemmisíteni:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatiteltőlto kolvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Királly sem Púspök nem parantsol. Sőt egy ré-

²⁴ Az esperesi visitációnális ideához tartozó jegyzések A. 1787. TtREL I.29.c.13. Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20. TtREL I.29.f.3.

²⁵ Például: 1812. évi egyházlátogatás. TtREL I.29.h.1.

szeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhözletötte, hogy ne olvassam nekik.”²⁶

Haldoklók esetében viszont egészen másként állt a helyzet, mert több olyan esetet is ismerünk, amikor valaki hangsúlyozottan könyvek vásárlására adakozott. Ez azért érdekes, mert a végrendelezők gyakran hagytak pénzt egyházukra, iskolájukra és a szegényekre, de kevesen ragaszkodtak ahhoz, hogy bizonyos összeget csak könyvek vásárlására szabad fordítani. Hódmezővásárhely lakosságának többsége az iskolázatlan paraszti társadalmi réteghez tartozott, mégis, 1785-ben Kis Albert és 1789-ben Nagy Szabó István diákok tanönyvszükségletére adott néhány forintot.²⁷

A nyomtatott könyvnek szimbolikus jelentőséget tulajdonító paraszti világ nyomára bukkanunk Debretzeni István szentesi lakos végrendeletében, mert bibliájáról és egyéb könyveiről is rendelkezett.²⁸ Testamentumát ugyan csak egy vonással írta alá, de nagyon valószínű, hogy rendszeresen újraolvasott könyvekről van itt szó. (Kristóf Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a kora újkorban Magyarországon létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyik hitbuzgalmi műveket, kalendáriumokat lassan kiböngészte, de írni nem tudott. [Vö.: Sz. Kristóf 2002])

A formálódó parasztpolgári értelmiség kialakulása a könyvekhez való viszony alakulásában is tetten érhető. Kis Bálint a dolgozat elején idézett munkája szerint a református lakosság többsége, ha olvasott is valamint, akkor az kimerült kalendáriumokban, ponyvákban és a Bibliában. Mégis kimutatható egy vékony igényesebb olvasói réteg, ugyanis 1817-ben a reformáció 300 éves évfordulójára megjelent kiadványt Hódmezővásárhelyről, Gyuláról és Békésről nemcsak lelkészek, hanem földmérők, ügyészek, táblabírók, jegyzők és egyéb polgárok is előfizették.²⁹

Vezető értelmiségi volt Domokos Lőrinc, Domokos Lajos debreceni főbíró fia, aki 1790 és 1803 között Békés vármegye főjegyzője volt, és betöltötte a Bé-

²⁶ Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818. nap és hónap nélkül TtREL I.29.i.209.

²⁷ Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11. MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28. MNL CsML – HL IV/1001/g/1.

²⁸ Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15. MNL CsML-SzL V/A/102/k/2. nr. 350.

²⁹ Például: Dömény József földmérő, Kaszap Mihály ügyész, Kovács Márton táblabíró, Szűcs Pál jegyző. (Glatz-Márton 1818, 38–39)

kési Református Egyházmegye főgondnoki tisztségét is. (Héjja 2009, 263) Gyűjtőszervevényének és művelődésszervező tevékenységének sok nyoma maradt fenn, így például a vármegye működéséhez friss jogi munkák beszerzéséről gondoskodott, és 1795-ben Békés vármegyében ő szervezte Milton *Elveszett paradicsom* című művének előfizetését. A magyar jakobinus mozgalom árnyéka Domokosra is rávetődött, holott csak annyi volt a bűne, hogy francia nyelvű újságokat olvasott. (Héjja 2003, 31, 39; Elek 1985, 68)

Sajnos, nem került elő olyan levél, vagy napló, amelyik Domokosnak a könyvek szerepéről alkotott személyes véleményét tartalmazná, de biztos, hogy ő is megtapasztalta az elfogadás és elutasítás jelenségét, hiszen a közigazgatás napi munkáját segítette könyvvásárlásaival, miközben a francia forradalom miatt a francia nyelvű folyóiratok olvasása is rossz képet alkothatott valakiről.

A részeredmények összegzése

Ha megpróbáljuk röviden összefoglalni a „szükségtelen bibliothécák” és a folyton csak olvasó lelkészek kérdését, véleményem szerint a következőket állapíthatjuk meg:

A Békési Református Egyházmegyében igen heterogén kép alakult ki a könyv funkciójával kapcsolatban. Egyházi és világi rangtól függetlenül bizonyos helyzetekben elítélték és ártalmasnak tartották a könyvek olvasását, máskor viszont a könyveket hasznos és fontos segítségnek tartották, de ezek a vélemények folyamatosan mozgásban voltak: érdekvonalak, szituációk rendszeresen átírták azokat, és az esetek többségében nem két póluson, hanem keveredve jelentkeztek.

IRODALOM

- ALEXOVITS Vazul (1792): *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely...*, Patzkó, Pest.
- BALÁZS Péter (2013): *Biblia, história, bölcelet a felvilágosodás korában*, L'Harmattan, Bp.
- BARCSA János (1908): *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 1–3. köt. Faragó György, Debrecen.
- BENDA Kálmán (1982): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon, *Helikon*, 1982/4, 533–539.
- BERLÁSZ Jenő (1974): *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai K., Bp., 283–332.
- BÍRÓ Ferenc (2003): *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp.
- BRUNNER Emőd (1930): *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Dunántúl K., Pannonhalma.
- DANKÓ Imre (1988): *A kollégium partikularendszere*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Magyarországi Református Egyház, Bp., 776–810.
- DARNTON, Robert (1990): *The Kiss of Lamourette*, Norton, New York, London, 1990.
- DERHAM, William (1793): *Physico-theologia, az az az Isten lételének... és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*, Trattner, Wien.
- DIENES Dénes (1998): *Alsóvadász. Egy abaúji község históriája*, Szerző, Sárospatak.
- DIENES Dénes (2002): *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak.
- V. ECSÉDY Judit (1999): *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi, Bp.
- ELEK László (1985): *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábán János*. In: ELEK László: *Művelődés és irodalom Békés megyében*, I, A XVI. századtól a XIX. század derekéig, Békés Megyei Múzeumok, Békéscsaba, 64–77.
- ERK, Heinrich –SCHÄFER, Hans, hrsg. (1986): *Schunvunweidmhotmr die Kerichgsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Heimatortsgemeinschaft Liebling, Willstätt-Legelshurst, 1986.
- FEHÉR Katalin (2009): *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Mati, Bp.
- FURRER, Norbert (2012): *Des BurgersBuch*, Chronos, Zürich.
- FÜLÖP Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai K., Bp.
- GAÁL Endre (2001): *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (2014): *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- GLAS, Balthasar (1937): *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Schwäb, Verl., Timisoara.
- GLATZ Jakob – MÁRTON József (1818): *Az ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartott reformáció öröminnepének előadása némely közönséges észrevételekkel együtt, mellyek a protésztánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik*. Pichler, Wien.

- GRANASZTÓI Olga (2008): *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók*. In: *A magyar irodalom története*, Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat, Bp.
- GRANASZTÓI Olga (2009): *Francia könyvek magyar olvasói*, OSZK, Bp.
- J. HALÁSZ Margit (2002): *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI-XIX. Században*, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- HÉJJA Julianna Erika (2003): *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, OSZK, Bp.
- HÉJJA Julianna Erika (2009): *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*, Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- HORVÁTH József (2004): *Végrendeleti adalékok a Veszprém megyei falvak népi vallásosságához a XVIII. század második feléből*. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1. köt, szerk. S. Laczkovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 135–148.
- HUDI József (2011): *Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években*, Korall 2011, 122–146.
- IMRE Mihály (1984): *A város művelődéstörténete a XVIII. századig*. In: *Hódmezővásárhely története*, főszerk. Szabó Ferenc, I, *A legrégebb időktől a polgári forradalomig*, Városi Önkormányzat, Hódmezővásárhely, 623–678.
- IMRE Mihály, szerk. (1997): *Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794*, Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ Margit (1999): *A magyarországi könyvkiadók történetéből*. In: *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. szerk. Csiffáry Gergely, Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 353–394.
- KIS Bálint (1992a): *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba, Szeged.
- KIS Bálint (1992b): *A szentesi reformáta ekklesia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgai, változásai*. In: *KIS Bálint: A Békés-Bánáti református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba, Szeged, 283–387.
- KIS János (1815): *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól...*, Sziesz, Sopron.
- KÓKAI Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- KÓKAY György (1983): *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In: *Kókey György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai K., Bp., 167–177.
- KOLLEGA TARSOLY István (2011): *II. József német telepesei*, PhD dolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- KOOL, Anne-Marie (1995): *Az Úr csodásan működik*, I, Harmat, Bp.
- SZ. KRISTÓF Ildikó (1995): *„Istenek könyvei - ördögös könyvek”*. In: *Népi kultúra - népi társadalom, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XVIII, Bp., 67-104.
- SZ. KRISTÓF Ildikó (2002): *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* Acta Papensia, 2002/1-2, 3–28.

- SZ. KRISTÓF Ildikó (2008): *Statistikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16-18. század)*. In: FÜLEMÜLE Ágnes – KISSRÉKA (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat*, L'Harmattan, Bp., 209–224.
- KULCSÁR Adorján (1943): *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LABÁDI Gergely (2007): *Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népevelésben*, Erdélyi Múzeum 2007/3–4, 61–78.
- S. LACKOVITS Emőke (2000): *A vallásos élet felekezeti és területi jellemzői a Közép-Dunántúlon (17–20. század)*, Néprajzi Látóhatár, IX(2000)/3–4, 175–190.
- LAERKE, Mogens, ed. (2009): *The Use of Censorship in the Enlightenment*, Brill, Leiden, Boston.
- MARJANUCZ László (2012): *A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma: Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében*. In: *Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung, Képek, szövegek, olvasatok*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza, JATE Press, Szeged, 91–98.
- MILOTAY Nóra (1996): *A könyv- és olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban*, Sic Itur ad Astra, 1996/1–3, 175–183.
- MONOK István (1993): *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Scriptorum, Szeged.
- MONOK István (2009): *„Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”, Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról*. In: *Humanizmus és gratuláció, Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Balassi, Bp., 266–276.
- OSTERVALD, Jean Frédéric (1745): *A' keresztyének között ez időszerezturalakodo romlottságnak kutfejzeiről való elmélkedés*, Margitai János, Debrecen.
- PADÁNYI Klára (1974): *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*. In: SAUDAER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai, Bp., 177–200.
- SANDER, Heinrich (1794): *Az istennek jósága és böltsessége a természetben*, Weber, Pozsony, Komárom.
- SZABÓ Ferenc, szerk. (1973): *Mezőberény története, I–II*, Mezőberény Nagyközség Tanácsa, Mezőberény.
- SZABÓ Ferenc (2008): *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig*. In: SZABÓ Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 137–210.
- SZEREMLEI Sámuel (1890): *Szónyi Beniamin és a hódmezővásárhelyiek*. Hornyánszky, Bp.
- SZMIDA Lajos – NIKOLÉNYI István (1901): *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*, Végvár község, Temesvár.
- TÓTH Ferenc (1806): *Lelki pásztori gondviselés A lelki pásztori theológiának II. darabja*, özvegy Streibigné betűivel, Győr.
- TÓTH István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, MTA Történettudományi Intézet, Bp.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MOL)

MOL C 60 83. csomó: Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhely Levéltára (MNL CsML-HL)

MNL CsML – HL IV/1001/g/1. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Végrendeletek 3-500. 1731–1802.

MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Testamentumkönyv 1730–1795.

MNL CsML-HL XIV.8. Személyek. Szőnyi Benjámint református lelkész, író kézírata 1764–1793.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (MNL CsML – SzL)

MNL CsML – SzL V/A/102/k/2. Mezővárosok levéltárai. Feudális kor. Szentes Város Tanácsának iratai (1703–)1720–1849(–1890). Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890)

Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (SzNREL)

SzNREL I.375.h. Számadási iratok.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen) (TtREL)

TtREL I.1.b.35.595. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Papp János öcsödi tanító fegyelmije (heterodoxia), 1795.

TtREL I.1.b.36.644. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábián János békési iskolamester fegyelmije 1796.

TtREL I.1.b.37.658. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797.

TtREL I.1.b.51.1048. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Papp Mihály köröstarcsai jegyző botránkoztató ügye, 1812.

TtREL I.1.b.61.1354. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Esperesi jelentés 1818.

TtREL I.29.a.2. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

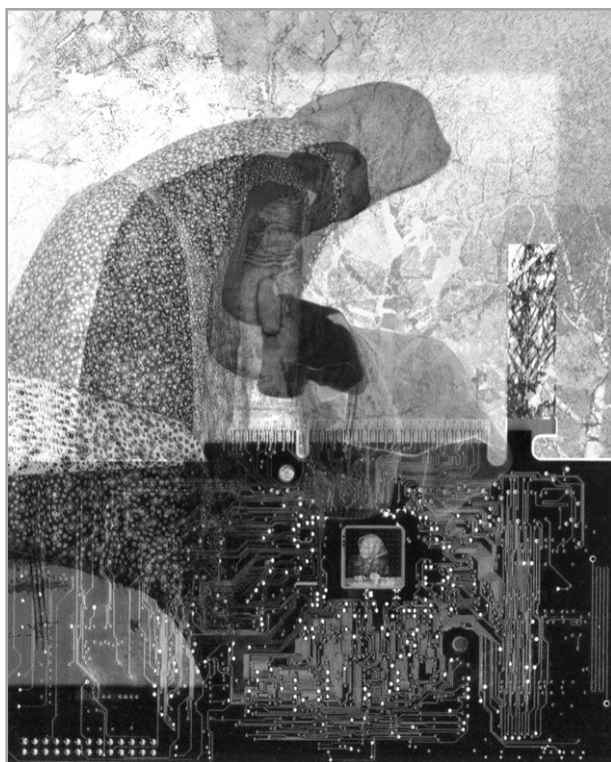
TtREL I.29.c.7. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Elegyesek 1796–1901. Népiskolai szervezet, rendszabályok 1787–1858.

TtREL I.29.c.13. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei gyűlés 1787–1861.

TtREL I.29.f.3. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági körlevelek 1606–1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.

TtREL I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843

- TtREL I.29.i.33. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Debelliács 1794–1867.
- TtREL I.29.i.114. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Makó 1779–1864.
- TtREL I.29.i.179. Békés-Bánáti egyházmegye irata. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Szentes 1787–1865.
- TtREL I.29.i.209. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Elszakított egyházközségek 1788–1880. Kispereg 1801–1879. Borossebes 1813–1876.
- TtREL I.29.o.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862.
- TtREL I.62.e.1. Egyházközségek iratai. Békési egyházközség iratai. Számadási iratok 1791–1952.

*Ries Zoltán: Kései Útkísérletek anyámhoz
(A MAOE 2014. évi szentendrei
Labirintus-kiállításának anyagából)*

I. világháborús emlékhelyek a Debreceni Református Kollégiumban

A Medgyessy Ferenc által készített bronz relief a Kollégium homlokzatán³⁰

Mint Európa legtöbb történelmi jelentőségű középülete, a református Kollégium robosztus épülettömbje is sokféleképpen emlékeztetheti az egy évszázaddal később élőket az I. világháború eseményeire. Bár 1914 és 1918 között háborús front közvetlenül nem érintette Debrecen, a város az orosz betörés idején a front mögötti közvetlen háttérzónává vált. A Kollégium épülete tanúja volt a benne működő oktatási intézmények munkatársai és tanulói számos korabeli megpróbáltatásának. Falai, miközben helyet adtak a háborús viszonyok között

³⁰ Felirata: „A Kollégium hős tanárainak és hős diákjainak emlékezetére emelte a Kollégiumi Diákszövetség. 1933.” A ma is megtekinthető emléktáblák fotóit Barcza János készítette.

is folyamatosan működő oktatási intézményeknek, otthont adtak a behívó alapján vagy önként hadba vonult tanárok és diákok ünnepélyes búcsúztatásának. S az áldozatokról emlékező gyászalkalmaknak, a megszállt területről ide menekülő iskola befogadásának, katonai szükség kórháznak. Ugyanez az épület később teret teremtett a kegyelet teljes és önértékelő történelmi emlékezésekre is.

A Kollégiumban ma négy emléktábla sűríti magába az azokban a katasztrofális években történt eseményeket. Ezek jellemzően a háborúban katonai szolgálatot teljesítő és a világegés áldozatául esett egykori diákok és tanárok emlékét örökítik meg. Közülük sokan voltak, akik közvetlenül a katedráról vagy az iskolapadból kerültek a frontra, még többen voltak azonban olyan öregdiákok, akik már végzett tanítóként, tanárként, mérnöként, orvosként, vagy éppen református tábori lelkészként jutottak a XX. század iparosított tömegháborújába.

A rájuk együttesen emlékező kollégiumi emléktáblák közül a legmivesebb a főépület homlokzatán, a jobb oldali bejárati kapu mellett látható.

A Kollégiumi Diákszövetség által megrendelt, Medgyessy Ferenc által készített műalkotást 1933. május 18-án, Baltazar Dezső emlékező szavai kíséretében leplezték le.

A püspök az átadási ünnepségen elmondott rövid beszédében a világháborús áldozatokról való emlékezés erkölcsi kötelességét hangsúlyozta:

„A múlt emlékei a jelennek legerősebb talpkövei és zálogai a szilárd jövőendőnek. Ezeket a javakat károsítja minden feledkezés, de károsítja az erkölcsi méltóság értékeit is.

A hálánál nincsen szebb erény. Ennek alapja is az emlékezés.

A hála erényével ékesítjük most fel magunkat. A múlt emlékeit felidézzük és nagy erkölcsi javait biztosítjuk a felejtés ellen. A jelent méltóvá akarjuk tenni a múlttra, és a jövőndőt eszmények számára biztosítani, amikor emléket állítunk kollégiumunk ama tanulóinak, akik magyar kálvinista egyházunk hagyományaihoz, szelleméhez híven hősi áldozatkészség, sőt többen hősi halál áldozati útján emelkedtek halhatatlanságba.”³¹

³¹BALTAZÁR Dezső: A kollégiumi hős tanárok és tanulók emlékplakettjének leleplezésén 1933. május 18. *Vasárnap* 20 (1933)/21, 162. p.

Az évtizedes távlatban sokat formálódó helyi emlékezet nyomán, ez a momentum már nem csak a veszteségek miatti gyászt, az elesettek emlékét kívánta megjeleníteni, de az I. világháború során megnyilvánuló rendkívüli közös erőfeszítésben és áldozatvállalásban rejlő jövőbe mutató remény és di-csőséget is hangsúlyozni kívánta.

Sz. Kürti Katalin találó művészettörténeti jellemzése szerint:

„A bronz relief hét fiatal katonát ábrázol, akik szuronyt szegezve, ágyút húzva törnek előre. A lábak, kezek azonos mozgásritmusa dinamikussá teszi a reliefet. Nem jelenetnek, életképnek, de nem is szabályos hősi emlékműnek, hanem a mozgás szinte koreografikus megjelenítésének érezzük e művet, amely – mint a Medgyessy reliefek zöme – nem az egyes alakok jellemzésére, egyénítésére, hanem csoportkompozícióba fűzésre törekszik. A mű leegyszerűsítő stílusával, alpátosztól mentes heroizmusával állít emléket az elesetteknek, az egykori diáktársaknak, tanároknak.”³²

A Nagy Háború kezdetén, 1914. szeptember elején a Debreceni Egyetem teológiai hallgatóinak egy nagyobb csoportja is önként jelentkezett katonai szolgálatra. Ez az eset sem Európában sem hazánkban sem volt egyedi, ugyanabban az időszakban például a pozsonyi evangélikus és budapesti rabbi képzős hit-tanhallgatók egy-egy csoportja is hasonlóan cselekedett. A debreceni „katona-teológusok” ügye nagy publicitást kapott. Debreceni és országos terjesztésű egyházi lapok is részletekbe menően tudósították olvasóikat sorsuk alakulásáról. Ezekből tudjuk, hogy 1914. november 16-án a 3. számú debreceni honvéd gyalogezredben tettek esküt, majd budapesti altiszti képzés után különböző századokba osztva kerültek ki a hadszíntérre. Ezredük többi katonájával együtt kitartóan küzdöttek az orosz, majd 1915 májusától a háború végéig az olasz fronton.

A „katona teológusokkal” kapcsolatos, kezdetben egyértelműen lelkesedő hangok a háború éveiben jelentősen átalakultak, miután közülük már a háború első évében öt, a háború végéig pedig még további hét szenvedett hősi halált.

A halálos áldozatok mellett közülük 14-en szenvedtek hadifogságot s kettő lett hadirokkant. A Debreceni Egyetem hallgatói közül a teológus önkéntesek

³²Sz. KÜRTI Katalin: *Medgyessy Ferenc és Debrecen*, Debrecen 1981. 73–74. p.

mellett egy-egy jog- és bölcsészhallgató vesztette életét, s lett eltemetve többnyire hazánktól távoli harcterek katonatemetőiben.

A Kollégium világháborús emléktáblái közül elsőként 1924. november 18-án, a teológus önkéntesek bevonulásának 10. évfordulóján rendezett találkozón, az ő emléktáblájukat leleplezték le. Ez a Szentpéteri Kun Béla jogász professzor emlékbeszéde mellett átadott emlékhely, az 1914-ben bevonult teológiai hallgatók névsorát örökíti meg, közöttük csillaggal külön jelezve a hősi halált haltak neveit.

Az 1924-ben átadott emléktábla
a díszterem bejárata mellett jobboldalon³³

A „negyven teológus diák” sorsa a világháború után is szerepet kapott a helyi emlékezőskultúrában. Az életben maradtakat találkozókat szerveztek, alakju-

³³ Az emléktábla meghatározó díszítő eleme egy nyitott könyv előtt elhelyezett I. világháborús katonai rohamsisak. Felirata: „E falak közül indult hadba 40 teológus diák 1914. 1918.”

kat festményen és balladai hangvételi versben is megörökítették. Ez utóbbiból érdemes itt néhány sort idéznünk:

*„S már mennek is dalolva mind,
Hol vijjog a halálmadár,
Ahonnan rózsaszín-lapot
Szülő, ara hiába vár
Nincs már palást a vállukon:
Hisz fegyverrel győz a vitéz!
Csak a szelíd Jézus, aki
Utánuk szánakozva néz.*

*S hogy vége lett: megjöttek ők...
Hová lett a sok dalia?
Nem annyi már, mint azelőtt:
Meg kellett soknak halmia.
Van, aki csonkán jött haza
S nem hord a homlokán babért
S az égen lángbetűkkel ég
A nagy kérdőjel, hogy miért?”*

*A hű barátság szent öve
Kiket virággal egybefont:
Szétszórvá már a harcmezőn,
Látják-e még egymást viszont?
Ki az Isonzónál, ahol
Doberdó pokla ont
Halált; ki az orosz mezőn,
Hol zúg a Dnyeszter és Dnyeper.*

Baja Mihály: Negyven teológus diák (részlet)³⁴

Mindezekon kívül hosszadalmas anyaggyűjtés után 1963-ra, egyikük, Huszár Endre *„Eredeti kéziratok, okmányok, naplók, levelek, elbeszélések és különböző módokon beszerzett értesülések alapján”* összeállította históriájukat, életrajzaikat is.

1925-ben a hősi halált halt hallgatói emlékének megőrzése érdekében a Debreceni Egyetem – mely a harmincas évek elejéig a Debreceni Református Kollégium épületében működött – szintén emléktábla állítását határozta el. Ezt a Kollégium Díszterme bejáratának bal oldalán helyezték el. Ünnepélyes leleplezését az 1925. május 23-án rendezett egyetemi évzáró ünnepséghez kapcsolódóan tartottak. Az alkalmon Pap Károly irodalomtörténész és Rugonfalvi Kiss István történész professzorok mondtak emlékbeszédet, s a Kántus énekelt.

³⁴ Az idézet forrása: Debreceni Képes Kalendárium az 1941-ik évre, Debrecen 1940. 44. p.

*Az 1925-ben átadott emléktábla
a Díszterem bejárata mellett baloldalon³⁵*

A Díszterem bejárata mellett jobbra található emléktábla a Kollégium tanító-képző intézetének 9, hallgatóként behívott és katonaként elesett áldozatának névsorát örökíti meg. Velük kapcsolatban célszerű emlékeztetni rá, hogy ők nem önkéntesként, hanem születési adataik alapján, egészen fiatalon, kötelező sorkatonai szolgálatra vonultak be.

³⁵ Az emléktábla meghatározó díszítő elemei a fülesbagoly, illetve a babérborsos bajonett. Felirata: „A Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem hősi halált halt hallgatói: 1914–1918.” Ezt követi a 14 áldozat névsora.

A tanítóképző intézet kilenc tanulói hősi halottjának nevét megörökítő emléktábla³⁶

Ennek az emléktáblának kutatásaink során sajátos története bontakozott ki. Mint kiderült, eredetileg a Kollégium belső udvarán, egy dombormű alatt volt elhelyezve. 1931. május 17-én, a Kollégium tanítóképző intézetének 75. évfordulóján szervezett jubileumi ünnepségek kapcsán adták át. A Debreceni Protestáns Lapnak az erről az ünnepségről szóló tudósítása az emlékhely elhelyezéséről, létrejöttéről több érdekes részletet és személyes vonatkozást is megörökített.

„A dombormű elesett hőst ábrázol, kit bajtársa támogatni igyekszik. A művészi alkotás megteremtőjének, Nagy Sándor debreceni református polgári leányiskolai tanárnak önzetlen fáradozásáért az intézet még akkor is kell, hogy hálás legyen, ha ő az alkotó, az intézettel szemben mint visszajáró, ragaszkodó tanítvány csak a múltért akart is fizetni.

³⁶ Felirata: „A Kollégiumi Tanítóképző Intézet hősi halált halt növendékei: – majd a 9 fős névsor után – Emelte az intézet egykori és mai tanítványainak kegyelete a tanítóképző fennállásának 75. évében az 1931. esztendőben. „Tanítvány menj: Isten s haza nevében, Taníts élni, s tudj halni példaképen” Boross Sándor”

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Teológiai Intézete által szervezett emléknapi alkalmával az Oratórium előtti öt nagyméretű tárlóban a Kollégiumban őrzött I. világháborús relikviákból válogató időszak kiállítás nyílt. A következőkben ennek „Az emlékezés az I. világháború református tábortársaságai lelkészeire, tanáraira és diákjaira” című kiállítás tárlatnyitóját közöljük.³⁹

Tárlókiállítás az Oratórium előterében

A világháború kitörésének századik évfordulója kapcsán a kiállítás a Debreceni Református Kollégium történeti relikviáiból válogat. Arra a küldetéses magatartásra kívánja felhívni a figyelmet, mellyel egyházunk a Nagy háború nyomorúságaival küszködőket is támogatni igyekezett.

A világháború kitörését követő hónapokban egyházunk hadköteles férfi tagjait is tömegesen hívták be katonai szolgálatra. Közöttük sok száz tanár és tanító kapott behívót. Ez az iskolák és gyülekezetek számára is súlyos terhelés

³⁹ A kiállítás bemutató fotókat Oláh Róbert készítette.

volt. Ezek a létszámok indokolták, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében békeidőben, főállásban foglalkoztatott 6 tagú református tábori lelkészi karba 1914 és 1918 között további 174 magyar református lelképásztort vonultattak be. A katonák lelkipondozása a behívottak sokasága és a háború földrajzi kiterjedése miatt szinte leküzdhetetlen akadályok elé állította lelkészeiket. Igehirdető szolgálataik során vigasztalniuk kellett a harcba indulókat, a sebesülteket, a haldoklókat, a sírokat körülálló bajtársakat. Hangsúlyos feladatuk volt az egyháztagok felkutatása és számontartása, hogy levelezés útján segítsenek kapcsolatot tartani a sokszor írásképtelen katonák és az otthon maradt családtagjaik között, illetve az egyházi iratmisszió segítése.

A hátszágban sajátos belmissziói munkaterületek jöttek létre. Egyes gyülekezetek és iskolák a menekültek elhelyezésével, mások a rokkanttá vált katonák, a hadiárvák, vagy a hősi halottak hozzátartozóinak segélyezésével tűntek ki. Országszerte követőkre talált az a debreceni kezdeményezés, mely a bevetésre várakozók számára „katonaothtonok” létesítését ösztönözte. Ez időben – a kocsmák és mulatók alternatívájaként – tartalmas szórakozási lehetőséget, nyugodt környezetet teremtettek. A debreceniben számos katonának adtak olvasnivalót, teát, uzsonnát, vetítettek filmeket. Az intézményben méhészeti, kertészeti és cipészeti tanfolyamokat hirdettek, az analfabétákat ími-olvasni tanították.

KÉPALÁÍRÁS KELLENE

Külön terület volt a hadifoglyok lelkigondozása. Ahogy hazánkba az ellenséges országok különböző nemzetiségű és felekezetű katonája került, úgy a magyar hadifoglyok is szétszóródtak a világ számos pontján. A korabeli kommunikációs viszonyok között sokszor nehézkes volt a hozzátartozók felkutatása és a kapcsolattartás. Nagy jelentőségű volt a Keresztyén Ifjúsági Egyesület Világszövetsége (YMCA) ilyen irányú tevékenysége. A szervezet Oroszországban 10 központot hozott létre a hadifoglyok ügyeinek kezelésére, amely a magyar tagszervezeten keresztül mintegy 15.000 magyar hadifogoly kapcsolattartását tette lehetővé. A hálózat megkönnyítette az eltűnt hozzátartozók felkutatását, a hadifoglyok ellátását, a hazatérést. Hazai adományozóknak köszönhetően mintegy 70 könyvtárnyi, a hitéletet és a hétköznapi túlélést segítő magyar nyelvű irodalmat juttattak el a hadifogolytáborokba. Volt, ahol nem csak rendszeres istentiszteleti alkalmakat tartottak, hanem szabályos magyar protestáns gyülekezeteket is alapítottak.

A Nagy háború által kiváltott krízis lényeges változásokat idézett elő, és átformálta a 20. századi ember ön- és világtképét. Ez a hatás a protestáns teológiai gondolkodásban is megfigyelhető. S olyan nemzetközi tekintélyek munkásságában érvényesült meghatározó módon, mint Karl Barth és Paul Tillich.

Az emlékezet gyógyítására 1924 és 1933 között a Kollégiumban négy emléktábla elhelyezésével örökítették meg a „nagy háború” eseményeit. Ezek három esetben a háborúban katonai szolgálatot teljesítő, illetve hősi halált halt diákok névtáblái. A Kollégium tagintézményeiben és az akkor itt működő Debreceni Egyetemen is sokan tanítottak vagy tanultak olyanok, akiket a katedráról vagy az iskolapadból hívtak be katonai szolgálatra. Még nagyobb volt a számuk az olyan öregdiákoknak, akik már végzett tanítóként, tanárként, mérnökként, orvosként lettek katonák, vagy tábori lelkészként kerültek ki valamelyik frontra.

Ezek közül az emléktáblák közül a negyedik a legművesebb a főépület homlokzatán, a jobboldali bejárati kapu mellett látható. Ahhoz már nem kapcsolódik névtábla, pusztán művészi eszközökkel értelmezni az átélt megpróbáltatások lényegét és üzenetét. A Kollégiumi Diákszövetség által megrendelt, Medgyessy Ferenc készítette bronz relief már nem csak a veszteségek miatti gyászt, az elesettek emlékét jeleníti meg, hanem a közös erőfeszítésben és áldozatvállalásban rejlő jövőbe mutató reménységet is hangsúlyozza.

Az I. világháború és elvesztése által okozott traumát közvetlenül átélt nemzedékek emlékezése kapcsán felmerülő személyes érzelmeket bizonyára pontosan kifejezték ki a Kollégiumban azokban az években is gyakran felcsendülő 80. zsoltár szavai:⁴⁰

*„Úr Isten, térj hozzánk ismételten,
Őrizz meg minden gonosz ellen!
Nyújtsad világosságodat,
Fordítsad ránk irgalmadat,
Térítsd hozzánk szent orcádat,
És semmi nekünk nem árthat!*

*Ó, Úr Isten, vajjon míg tartod
Mi rajtunk a te nagy haragod?
Míg veted meg kérésünket?
Könnyhullatást kenyér helyett
Adál nekünk, és itatál
Minket nagy könnyhullatással”*

⁴⁰ 80. genfi zsoltár 3–4. verse Szenci Molnár Albert zsoltárfordításában

A nyelv és a vallás kapcsolata¹

Az általános nyelvfilozófiai nyelvértelmezésekről ma érdekes, tág horizontú viták folynak. Európában elsősorban a hermeneutika kérdéskörében, az angolszász területen pedig elsősorban a beszédanalízis szempontjából. Az előbbi történettudományi orientációjú, az utóbbi inkább logikai és természettudományi. A tipikus vezérfogalmak egyrészt az „értelmezés”, másrészt pedig a „verifikáció”. (Ebeling 1995, 43) Választott témám a nyelvi értelmezés problematikáját igyekszik körbejárni.

A nyelv és a valláskapcsolata már sokszor játszott kulcsfontosságú szerepet a kereszténység történelme során. A Szentírás új nyelvekre fordításának a kereszténység terjesztése érdekében legtöbbször óriási hatása volt. (Osborne 1991; Crystal 1984, 8; Мечковская1998) A hatás elérése attól függött, hogy milyen volt a viszonyuk a kommunikáció résztvevőinek ugyanahhoz a vallási közösséghez. Ez a viszonya különböző extralingvisztikus elemeken keresztül nyilvánult meg, amelyek végigkísérték a kapcsolatot. Pontosan ezt hangsúlyozza Mecskovszkaja, alátámasztva azt, hogy „a vallás egy magas szintű figyelem kimutatása a szó iránt”. (Мечковская1998)

Ha egyetértünk azzal, hogy a vallás egy nép kultúrájának jelentős alapja, (Захарян2006, 10) akkor a vallás nyelve az a nyelv, amely a beszéd alapjait is képezi egy társadalom életében. A nyelvi eszközök lényegükből fakadóan az információ átadására és alakítására szolgáltak. Ez nem változott meg vallásokra vonatkozóan sem, legyen szó bármely vallásról. Ezek azok a meghatározó eszközök, amelyek segítik a vallási gondolatok elterjedését a világ népei között. A nyelvi eszközökön keresztül adódnak át a hit jelentései, tette sarkalló és valódi erőt adó gondolatai, amelyek az emberek közösségbe való tömörülésekor szociális ideológiák formájában születnek meg.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia-program című kiemelt projektben zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A mai teolingvisztikai kutatások során többen is vizsgálják a „nyelv” és a „beszéd” szavak egyező jelentését. (Бураева 2007; Гадомський 2007; Захарян 2006; Мечковская 1998; Crystal 1996, 2010; Wierzbicka 2001; Ricoeur 1995; Downes 2010) A „vallási nyelv/religious language” kifejezés alatt egyesek nyelvi, mások beszédbeli eszközök összességét értik, melyeket a vallási kommunikációt végző lelki-szellemi és világi közösségek képviselői használnak. A „vallási nyelv”, a „vallási beszéd”, a „vallási viták” és a „teológiai értekezés” mind olyan megnevezések, amelyek ugyanazt a témát érintik. Mindegyikükkel az ember életében meghatározó vallással kapcsolatos kommunikációt foglaljuk össze.

A vallási kommunikáció típusainak elnevezése gazdagszókészlettel történik. A fentebb említetteken kívül még például szolgálhatnak a következők: szakrális nyelv, kultusznyelv, szentélyek nyelve, vallási dialektus, ima nyelv, egyházak nyelve, egyházi stílus, lelki irodalom, Christian language (keresztény nyelv), the language of belief (a hit nyelve), Christian discourse (keresztény értekezés). (Бураева 2007; Гадомський 2007; van Noppen 1980) Ugyanakkor – mint több kutató kijelentette, (Гадомський 2007; Бураева 2007; Чернишова 2012, 362) – ezeknek a szakkifejezéseknek/fogalmaknak nyelvészeti szempontból még nincs elkülönített saját jelentésük a mai különböző stílusú vallási szövegekben.

A nyelvtudománynak az a része, mely a verbális kommunikációt a vallások terén tanulmányozza, a *teolingvisztika* nevet kapta. A teolingvisztika lényege az, hogy megpróbálja megmagyarázni „hogyan használható a szó, ha Istenről van szó”. (Гадомський 2007) Ezt az eléggé új, és egyben nem eléggé elterjedt kifejezést 1981-ben használta először munkáiban egy belga tudós, Jean-Pierre van Noppen. Crystal is hangsúlyozza a teolingvisztika mint új tudományág létrejöttét. Saját munkáiban általánosan elfogadott és egyértelmű szakkifejezésként használja azt, erről árulkodik a szó egyéb formáinak használata is: „teolinguista” (theolinguist), „teolingvisztikus” (theolinguistic”). Crystal szerint ez a tudományág teljességében lingvisztikus és világi, szupranacionális, és egyben felekezetekhez nem kötött.

Azok a tudósok, akik a teolingvisztika kutatásával foglalkoznak, használják a nyelvi források széles palettáját, mint például bibliai szövegeket, hívők kalendariumait, keresztény dogmák szövegeit, „teografikus kifejezéseket, amelyek népszerű vallási publikációkban találhatóak meg”, írott és szóbeli prédikációkat, keresztény és istentiszteleti dalokat stb.

Nyelvészek és teológusok más és más nézőpontból tanulmányozzák azokat a problémákat, amelyek a nyelv és a vallás együttműködését jelentik, így ver-

bális eszközök használatát a vallási beszédekben, vagy a vallási beszéd sajátosságait stb. Zaharjan állítása szerint a vallási nyelv a maga szimbolikus jeleivel a vallási gondolatok, azaz írott és szóbeli vallási szövegek és nyelvi operatív cselekvések összességének az egyértelmű megvalósítója. (Захарян 2006, 10)

Néhány nyelvész, többek között Crystal is, a vallás nyelvét az úgynevezett „periférikus nyelvek” – *edge language* (saját fordítás, R. V.) – közé sorolja. Ezt azzal támasztja alá, hogy az alapjelentéstől eltérően (amely általánosan elfogadott és elismert), a „periférikus nyelv” olyan értelmezést von maga után, amely azonosítása kizárólag a nyelvi kontextus figyelembevételével lehetséges. (Crystal 2010, 200) Ezek a periférikus értelmezések nagyrészt nem előrejelezhetőek, nem átlagosak, és a bennük rejlő eltérés a megszokott normáktól igencsak észrevehetőek.

Ma a jelentős lingvisztikai hagyományok konzervatizmusa sok korlátot állít fel a vallási nyelv használatában. Kivételesen éles a helyzet a brit angol nyelvvel, amely Tomencsuk szerint, jelentősen le van maradva az amerikai angol nyelvtől az egyszerűsítés és konvergencia tekintetében. (Томенчук 2011, 109). Emiatt sok nyelvész már többször hangsúlyozta a bibliai és egyházi szövegek adaptációját és használatát a modern világi nyelvvel együtt, azért, hogy eltűnjön az a bizonyos „idegenség”. (Noppen 1980; Wierzbicka 2001; Crystal 2010; Рудік 2005) Ők többnyire két következtetést vontak le:

(1.) Ha a hit nyelve megszűnik kapcsolatot ápolni a világi nyelvvel, ennek eredménye az lesz, hogy a hit nyelvéből a hitetlenség nyelve lesz (Crystal 2010, 403) (2.) A teológiának nem egyre jobban misztifikálni kell, hanem értelmet kell magában hordoznia. (Noppen 1980, 35)

Egy ezzel ellentétes teória is megjelent, miszerint az autentikus vallási szövegeknek bizonyos szinten mégiscsak el kell különülniük az átlagos mindennapi nyelvtől. (Noppen 1980; Crystal 2010) Így azok a vallási szövegek, amelyekben túl sok az egyszerű kifejezés, elveszítik misztikus jelentésüket, amire pedig számít a szöveg befogadója. (Nida 1994, 195) Azok a szavak, amelyek már elhasználódtak a modern világ számára, az angol egyházi értekezésekben még használatban vannak: *abide, behold, bewray, covetousness, dwell, everlasting, fowls...* Szubjektív érzelmi szempontból e szavak egyedi hatást gyakorolnak a befogadó tudatára, elkülönítve azt a mai modern élettől.

Az angol nyelvű tudományos szakirodalom a „vallási nyelv” fogalmat többnyire akkor használja, amikor elsősorban lingvisztikus jelenségekről van szó. A „religious language” kifejezéssel akkor találkozhatunk, ha (1.) speciális,

vallási területen használt nyelvi eszközök összességéről van szó; (2.) beszédaktusokról van szó, amelyek segítségével konkrét nyelvi tér- és időbeli koordináció is realizálódik; (3.) a tudományos és publicisztikus stílusokkal való együttműködésről van szó; (4.) olyan szavakról van szó, amelyeket vallási szertatások során használnak. (Lásd pl.: Crystal 2010; Noppen 1980; Wierzbicka 2001; Downes 2010)

A mai nyelvészek közül többen másként vélekednek a vallási nyelvről. Így például Hadomszkij legtöbb munkájában a vallási nyelvet úgy kezeli, mint „a vallási nyelvről kialakított világkép építőelemét”; mint olyan nyelvi eszközök összességét, amelyek a vallási világképet tükrözik vissza. (Гадомський 2007, 288) Megemlíti egy sor elképzelést a vallási nyelv tanulmányozására nézve: irodalomismereti, kódolt, stílusbeli, értekező, kommunikatív, lingvodidaktikus, vagy egy olyan koncepció, amely úgy áll a vallási nyelvhez, mint a nyelvről alkotott világkép egy részéhez. (Гадомський 2007, 10)

A vallási nyelv másik jellemzője az is, hogy a részei természetesen épülnek be a mindennapi nyelvbe, bibliai idézetek, vagy speciális szófordulatok formájába. Beszélgetés közben is gyakran használják az emberek a bibliai nyelvösszetevőit a vallásitól teljesen eltérő kontextusban, azzal a céllal, hogy a hallgató mégis felismeri az eredeti jelentést. (Crystal 2010, 6) Ennek oka a vallási nyelv különleges komponense. Tehát a „vallás” értelme (a latin *religio* – megújítom a kapcsolatot lexéma egyik értelmezése szerint) az ember lelke és a Teremtő közötti kapcsolat megújulásában rejlik. Másféle értelmezés is lehetséges, mint például: *religio* – „a szentség tisztelete”; *relegere* – „újra átélni”, „átolvasni” jelentésben.

Az anglikán egyház gondoskodik az angol vallási nyelvről, és ez egy olyan szerv tevékenysége által nyilvánul meg, mint az angol liturgiával foglalkozó Nemzetközi Bizottság (International Commission on English in the Liturgy). Ennek az intézménynek a célja az, hogy megőrizze a liturgikus könyvek latinról angolra fordított változatait. Ez nagyon fontos az olyan országok számára, ahol a liturgiák angolul folynak, és ahol a vallási személyek érdekeltek a liturgikus szövegek valódi megértésében. Ennek a bizottságnak a tagjai olyan püspökök, akik 11 angol nyelvű országot képviselnek.

Tehát a vallás és a nyelv együttműködése a nyelv megjelenése óta él, és ma is létezik. Ezért alakult ki egy új ágazat a nyelvészetben, a teolingvisztika. Az a magasfokú érdeklődés, amely a témát kutatók részéről jelentkezik, számos új gondolat létrejöttét segítette elő. Ez a téma aktualitásával magyarázható.

Magam is fontosnak tartom a vallás és a nyelv nyelvészeti szempontú vizsgálatát, egyrészt az igehirdetők, másrészt az igehallgatók, a gyülekezet jobb igemegértése miatt.

IRODALOM

- CRYSTAL D. (1966). Language and Religion. In: *Twentiethcentury Catholicism (New York: Hawthorn Books)*, 11–28
- CRYSTAL D. (1984). Language in Church. In: *The Tablet*. Intercom. 24-25
- CRYSTAL D. (2010). *Beget: The King James Bible and the English Language*. OUP.
- DOWNES W. (2010). *Language and Religion: a journey into the human mind / William Downes*. New York: CUP
- EBELING: *Isten és a szó, Hermeneutikai füzetek*, Budapest, 1995
- International Commission on English in the Liturgy. Web forrás: <http://www.icelweb.org/>
- NIDA E. A. (1994). The Sociolinguistics of Translating Canonical Religious Texts. In: *Traduction, Terminologie, Rédaction*, vol. 7, no. 1. 191-217.
- NOPPEN J-P. van. (1980). *Spatial Theography. A study in linguistic expression and communication in contemporary British popular theology (1960-1970)*. Universite Libre de Bruxelles
- Online Etymology Dictionary. Web forras: etymonline.com:
- OSBORNE G. R. (1991): *The Hermeneutical Spiral: a comprehensive introduction to biblical interpretation*. Inter Varsity Press, Illinois
- RICOEURP. (1995): *Bibliai Hermeneutika. A kinyilatkozás eszméjének hermeneutikai magalapozása*. Budapest: Hermeneutikai kutatóközpont.
- WIERZBICKA A. (2001): *What did Jesus reallymean? Explaining the Sermon on the Mount and the Parables in Simple and Universal Human Concepts*. Oxford UniversityPress
- БУГАЕВА И.В. (2007): К вопросу о методологических и теоретических основах изучения религиозной коммуникации. In: *Церковь и проблемы современной коммуникации*. Нижегородская Духовная семинария. 39–53.
- ГАДОМСЬКИЙ А.К. (2007): Религиозный язык – теоллингвистика – языкознание. In: *Ученые записки ТНУ им. Вернадского. Серия «Филология»*. – Т. 20(59). №1. 287-292.
- ЗАХАРЯН Т.Б., Пивоваров Д.В. (2006): *Сакральный символ в языке религии*. Монография. –Екатеринбург: УрГУ
- МЕЧКОВСКАЯ Н.Б. (1998): *Язык и религия. Лекции по философии и истории религии*. Москва: Фаир.
- Рудик І.В. (2005): *Англомовна проповідь як специфічний вид мовленнєвого акту (фоностилістичне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «германські мови»* - Одеса. PhD disszertacio
- ТОМЕНЧУК М.В. (2011): *Варіантно зумовлена специфіка картини світу носіїв сучасної англійської мови*. In: *Наукові записки. Серія «Філологічні науки» (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. 107-110
- ЧЕРНИШОВА Ю.О. (2012): Релігійний текст, стиль, дискурс: уточнення понять. In: *StudiaLinguistica*. – Вип.6 (2)

Két világ határmezsgyéjén

A mese mint a megismerés közege

Ez a történet egy 3–4 esztendőös kislány hétköznapi életében is megejtő kalandjáról, a kalandok olvastán feltáruló belső dialógusairól, s a felnőttvilág felé megjelenő csínytevéseiről és jótetteiről kíván szólni. A történetfüzér, amely őt életre kelti, mesék lazán összekapcsolódó szövedéke: keretbe foglalt mini narratívák apró utalásokkal finoman egymáshoz kapcsolt láncolata, amelyek persze külön-külön is megállnak a saját lábukon, így tetszőleges sorrendben is olvashatók. S mivel Borzontorz történetei egytől egyig keretesek, hozzá illő módon, hasonló keretek között mutatom be őt.

Zeke László *Borzontorz meséi* című könyvét egy korábbi életszakasz nehéz pillanatában vettem a kezembe, s a meseolvasást, a mesék értelmezését nem annyira az önmagáért való kíváncsiság, hanem egy fontos kérdésre adható válasz keresése ösztönözte. Érdeklődésem akkori iránya a mesék egy sajátos olvasatát eredményezte, azonban a szerzővel történt megismerkedést követően sem tudtam másként érteni a történeteit, s ezzel a mai napig így vagyok. Fenntartva egyéb releváns nézőpontok lehetőségét, számomra a meseszövegek a világ feltárásának folyamatát közvetítik: a kalandok, életesemények megismerési problémákként, a megismerési módszerek próbálgatásaiként állnak előttem.

Milyen is hát ez a gyermeki episztémológia?

Ki ne szeretné a napi nyugóktól eloldott pillanataiban a világot titkok erdejének tekinteni? Ezért is olvassuk szívesen a klasszikus detektívtörténeteket. Ezekben minden titokra fény derül, a legvadabb gyanú is racionális magyarázatot nyer, s a bennünket fenyegető szellemekre a zseniális nyomozó ráfordítja a reteszt, azaz nagytakarítást végez, s ezzel garantálja a visszautat a minden napok világa felé. A tudomány is hasonlóképpen működik: hacsak nem roppannak meg a bizonyosság pillérei, miként paradigmaváltások idején, az aszimiláció eredményeképpen az ismeretlen mindig az ismert részévé válik.

Erre mondta Max Weber egykoron, hogy a tudomány „varázstalanítja” a világot. A dolgok, amelyekre adott szög alatt pillantunk, mindig meghatározott távolságra vannak tőlünk a homogén térben, s kiterjedés nélküli pontjai az x, y és z koordinátákkal jól azonosítható pozíciók. Az új dolgokat majdhogynem mindig az ismerős fogalmaink alá rendeljük. Ezért is ér ritkán bennünket meglepetés. A gyermekkel ellentétben nincs min csodálkoznunk. A rácsodálkozás képességét az oktondinak tűnő gyermeki kérdések közvetítik felénk. Az adott keretek közötti problémamegoldással önmagukat világfeltáróként szembehelyező filozófiák nem véletlenül hasonlítják a maguk kérdéseit a gyermeki kérdésekhez, hiszen a megszokás, az ismétlődő rend és a rutin mögött felmutatják a különöst.

Borzontorz világa is különös világ, bár rend uralkodik benne. A rend különös rend, melyet a kíváncsiságot fenntartó rendszeretete alakít ki. Helyenként úgy tűnhet, hogy gyermeki felnőtt, aki bizalommal tekint a felnőttek világára, s bizalommal teli módon ismétli a felnőttek gondolati vagy a nagyon is tapasztalati világban kifejtett tevés-vevését. Csakhogy a maga világában két lábbal a földön járó Borzontorz a felnőttek világában csetlik-botlik. De ennek így is kell lennie, hiszen őt még nem öregítette meg a tapasztalás, legföljebb egy csipetnyit a szerzői emlékezet, az önnön múltja felé kilendülő percepció.

A szerző és Borzontorz közötti távolság bár nem mérhető, de viszonyuk közeli, sőt mi több: nagyon is meghitt. Egykori s majdani önmagukat pillantják meg a másokban: azt az ént, amelyik nem azonos velem. Ennek előkurkászhatók a meséken kívüli bizonyítékai, mint pl. a szerzővel készült egyik interjúban, amikor is a gyermeki énbe történő behelyezkedést regresszív hipnotikus állapotként említi, melynek kialakulását segíti a régi kalandok helyszíneinek felkeresése.¹ Ezek azonban nem bárki számára fontos részei a világnak, hanem kis személyes terek, melyek növekvő hányada már csak az emlékezet közegében eleven.

De felfedezhetők e viszony szövegen belüli kódjai is: nemcsak Borzontorz, hanem a történetet elmesélő narrátor is Apát és Anyát emleget. Így, nagybetűvel. (*Borzontorz, a hóember és a Tavasz*) Ez pedig mindkettőjüket kiemeli, s felcserélhetlenné teszi más anyukákkal és apukákkal. Borzontorz és a szerző, mondhatni egy tőről fakadnak. Ezt támasztja alá az is, hogy Borzontorznap László napkor van. Időnként azonban kívülről, kisebb nagyobb távolságból

¹http://www.nlcafe.hu/noklapja/20050817/doktor_borzontorz/ (2012. 07. 31.)

szemlélik egymást, miként az a cirkuszi műsor leírása alapján is rekonstruálható a *Borzontorz a cirkuszban* című mesét olvasván.

Térjünk azonban vissza Borzontorz világához, amely a felnőttekétől eltérően nem árnyékvilág (*Borzontorz és a Mikulás*), bár nem is árnyéktalan (*Borzontorz árnyéka*). Az utóbbi világot csak elszenderedve, lecsukott szemmel lehet látni. Ennek tér- és időviszonyai radikálisan eltérnek az árnyékvilágéitól. Olyannyira, hogy itt szembetalálhatjuk magunkat a Mikulással is. Borzontorz világa köztes pozíciót foglal el ebben a hierarchikus viszonyrendszerben: mindkét másik világ nyomai felfedezhetők benne. A descartesi derékszögű koordináta-rendszer tengelyei itt esetenként elcsavarodnak, s a koordináta-különbségek elveszítik korábbi értelmüket. Megváltozik a térszerkezet. (*Borzontorz a rosszcsontra*) A váza elérhetősége egy „ott” által meghatározott nyílegyenes irány és a távolság függvénye. Apa, Anya és Nagyi számára, de nem Borzontorz számára. A szoba tere neki egészen különös rendet kibontva tárul fel:

„Az utóbbi időben felfedezte a szoba magasabb régióit is. Okosan kifigyelte, hogy a kiságy széléről egy bátor lépéssel a vitrin szélén teremhet, onnan pedig pár ügyes kézmozdulattal felhúzhatja magát a nagy szekrény első szintjére, s egy kis kúszással játszi könnyedséggel elérheti akár még a szoba másik sarkában levő titokzatos felső polcot is a szeme előtt eladdig soha ki nem nyílt nagy barna ajtókkal. A nagy kalandos út feléig egyszer már el is jutott, s tervét minden bizonnyal siker koronázta volna, ha Nagyi útját nem állja. De útját állta, mégpedig hangosan kiabálva: – Meg ne mozdulj!!... Jaj, Istenkém, Istenkém!...hogy kerültél oda?!” (Zeke 1999, 18–19)

Arra is akad példa, hogy a megszakított idő zökken ki a rendes kerékvágásból. Jelen és jövő, jövő és múlt átjárhatókká válnak, s Borzontorz átsétafikál az időkapun, de nem ismeri fel önmagát, kit külső nézőpontból érdeklődve figyelt:

„Nézz csak ki a repülő ablakán! Mit láatsz? – A saját szobámat, meg benne egy bácsit. – Az nem egy bácsi, az te vagy. – De érdekes! És mit csinálók? – Majd meglátod!” (i. m. 23)

Az időbeli távolság sem absztrakció ebben a világban, hanem sajátos kalkulus alapján szemléltethető:

„– Hova utazunk? – A felnőttkorba. – Az meg hol van? – Húsz év múlva. – Mennyi az a húsz? – Az annyi, mint mindkét kezed, mindkét lábad összes ujjai, beleszámítva azokat az ujjakat is, melyek el szoktak menni vadászni.” (i. m. 23)

Borzontorz világa azonban nem korlátozódik a szobájára. Az erdőn sétálva, biciklizve cipeli magával világát, vagy hasít ki darabokat jártában keltében a felnőttvilág anyagából. Egy új mozgásforma, mint a biciklizés, új nézőponttal ajándékozta meg, s ez a nézőpontváltás a saját világon belüli fejlődést, a gazdagodás és bizonyos részletek eltűnésének az egyidejűségét eredményezi. A bicikli nyergéből feltáruló panoráma ekként fest:

„Csodálatos érzés volt onnan fentről szétnézni. Magasnak, kicsit felnőttnek érezte magát. 'Na, majd ilyen lesz, mikor felnövök' – futott át kobakján a gondolat, furcsán kicsinek, távolinak érezte a kerekek mellett elszaladó kisebb bokrokat, fűcsomókat. Onnan föntről nem is biztos, hogy észrevette volna a bennük lakó tücsköket, szöcskéket, kabócákat, a katicákról nem is beszélve.” (i. m. 59)

Hol van a mesehős világa?

Vajon elhelyezhető-e a felnőttvilág tér- és időkoordinátái mentén Borzontorz világa? A meséket olvasván ez a kérdés nem tolakszik elő, nem lényegbe vágó, hogy megtaláljuk-e a választ vagy sem. Némi türelemmel persze a végére járhatunk, de elő kell venni a nagyítónkat a kereséskor. Kiderül, hogy Debrecenben vagyunk, a Nagyerdő közvetlen közelében, a '60-as és '70-es évek fordulóján.

Mivel a mesék némelyikét egzotikus nyelvekre is lefordították (pl. kínaira és japánra), kérdésként fogalmazódik meg, hogy a történeti világ helyenként beszűrődő nyomai vajon milyen fordítói problémákat generáltak? Most csak a későbbé váló kádári világ néhány, mára talán elfeledett, de akkoriban természetesnek tűnő mozzanatát említeném: az egymással megféleltetett Mikulás és Téalap esetét, a pénzzel való ismerkedés során a páncélszekrény tulajdonosának elképzelt alakját, aki egy pénzeszsákon ülő kövér, szivarozó bácsi.

Bár az idő már befedte ezt a történeti korszakot, máig emlékszünk a „tudományos-technikai forradalomra” mint az akkoriban gyakran emlegetett hívószavak egyikére, amely napjainkban, volt táborhatárokon átlépve, a „telekommunikáció forradalmává” nemesedett. Csakhogy a Kádár-korszaknak már ez a

periódusa is modern volt a maga módján: a telekommunikáció modellje hatásos van a gyermeki percepcióra és képzelőerőre. Az első alkalommal biciklinyeregbe pattanó és száguldozó Borzontorz körül megjelennek a gyermeklánccsú piheszárnyon repülő magvacskái:

„Addig nem is gondolta, hogy ilyen gyorsan repülnek ezek a kis pihék, csak azt tudta, hogy ábrándos lelkű emberek kívánságüzeneteit viszik. Elég ráfújni egy ilyen kis bolyhos virágzatra, s az elgondolt üzenet máris szárnyra kel. Rádásul ezek a kis pelyhek szerteszálltak, ami persze magától értetődő, hiszen senki sem kívánja, vagy üzeni ugyanazt és főleg nem ugyanoda. (...) [Borzontorz] csak úgy kapkodta a fejét a szerteiramló vágyak után. Az egyik pihe rózsaszín árnyalatokban tündökölt, valószínűleg egy szerelmes ifjú küldte szíve hölgyének; a másik pepita volt, versenyautót kérhetett segédletével egy kislány (...)” (i. m. 60)

A vágyak után kerekező kislány esete Borzontorz természeti és tárgyi világának áttelekesített mivoltára is felhívja a figyelmünket, akárcsak a hóemberrel, a sóhajból lett fickóval folytatott dialógus:

„– Miből van a hó? – kérdezte egy ízben Borzontorz újdonsült barátját. – Ha sóhajtasz egy nagyot, boldogot, vagy bánatosat: egyre megy – válaszolta a hóember –, megláthatod az ég felé szálló lélegzet páráját. [...] – Az emberek az állatok és növények boldog, bánatos sóhajaiból születnek a felhők, ahol a páracseppek csillogó ékszerekké fagynak, majd a havazással alászállnak – magyarázta a hóember.” (i. m. 28)

Ugyanezt bizonyítja a hirdetőoszlopok megszemélyesítése, az ecsetekkel, az állatokkal, köztük a félszemű játékmacival folytatott párbeszéd, vagy a rádió nem metaforikusan értett beszéde, akárcsak a pénzzel folytatott kvázi szokratikus dialógus.

Feltétlenül említést érdemel Borzontorz nyelven keresztül történő, tévedések sorozatát produkáló világelsajátítása. Ennek kacagtató példájával találkozunk a *Borzontorz rádiót eszik ebédre* című történetben, de hasonló szituáció áll elő, amikor Borzontorz a nemesebb természetűnek tételezett Erdő Fáival szemben alulértékeli a hajítófát, a *fabatkát* és a *sinkófát*, vagy amikor a „pénz beszél” fordulatot hallva a zsebbe tett pénz csörgésére gondol. A világteremtés egyik mozzanata az új kifejezések kialakítása, mint a „milliárdnál is több, elképzelve

tetlenül rengeteg pénz” megnevezésére szolgáló „zsilliárd”. A teremtés egy másik mozzanatát különböző dolgok, mint például a festék és a papír találkozására eredményezi.

Bár Borzontorz viselkedése mindig logikus, de ez a következetesség gyakorta zátonyra fut a felnőttvilág körülményein: a cirkuszi tojásdobálás mutatvány kiemelve eredeti közegéből, csibészség lesz, a félpénzről egészpénzre történő következtetés formálisan helyes, egyébként viszont nem, hasonlóan ahhoz, amikor a gyümölcs savanyú ízéből arra következtetnénk, hogy a fa még éretlen.

Borzontorz érzelmi gazdagságát jelzi, hogy a természeti változások számára együtt hozzák az örömet és a szomorúságot. Ilyen a tavasz beköszönte, ami újjáéledés, viszont az egyik barátunk, a hóembernek az elmúlása is.

Említettük korábban, hogy Borzontorz világában rend van. Folyamatosan a világ dolgainak racionális összefűzésével kísérletezik. Ezzel párhuzamosan az előzetesen adott „naiv” igazságérzete ölt fokozatosan formát, megismerkedvén a felnőttvilág titkaival (mint a saját árnyékunk jelentősége, az elmúlás és az igazság mibenléte) és a felnőttek világát mozgató erőkkel (mint a pénz és a forgandó szerencse). Ebben a vonásban érhető tetten Zeke László írásművészetének meghatározó, számomra legfontosabb jellemzője: a mese nem más, mint a megismerés, illetve a megismerés rekonstrukciós közege. Ennek előfeltétele pedig a gyermeki értelemműködés komolyan vétele.

S keretbe illesztve a Borzontorzról szóló történetet, a mesék narrátorához hasonlóan, aki kis hősrünk kalandjait egy-egy találó intellemmel vagy tanulsággal zárja, én is így teszek. Álljon itt tanulságképpen a következő: a szép (s tán igaz) történetek a figyelmes olvasónak kiutat mutathatnak a bajból!

IRODALOM

DUDICS Emese (2005): *Doktor Borzontorz, avagy az ügyvéd, aki mesél nekünk.*

http://www.nlcafe.hu/noklapja/20050817/doktor_borzontorz/ (2014. 11. 20.)

Dworkyll: *(V)egyél rádiót!* http://ekonyvolvaso.blog.hu/2010/12/29/v_egyel_radiot (2014. 11. 20.)

Szűcs Ádám (2010): *iPaden terjednek a magyar mesék a világban.*

http://appleblog.blog.hu/2010/12/23/magyar_meseket_terjeszt_az_ipad_a_vilagban
(2014. 11. 20.)

Weber, Max (1995): *A tudomány és a politika mint hivatás.* Kossuth, Bp.

Zeke László (1999): *Borzontorz meséi.* Új Mandátum, Bp.

<http://www.mesemasina.hu/>

<http://www.mesemes.hu/>

A labirintus mint lehetséges világmodell

*A Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete
2014. évi Labirintus című tematikus kiállítása apropóján¹*

Borges két királyának egyike olyan bonyolult és ravasz labirintust építtetett a mágusaival, hogy a legesesebb férfiak sem voltak képesek az útvesztő isteni zűrzavarát és csodáját kiismerni, csak az ima segített nekik abban, hogy megtalálják a kivezető utat. A történet másik királya szintén elvitte a saját labirintusába foglyul ejtett ellenfelét. Ezt mondta: „Babilóniában el akartál veszejteni sokfalú és soklépcsősű bronzlabirintusodban; a Mindenható úgy akarta, hogy most én mutassam meg az enyémet, amelyben nincsenek lépcsők, melyeken kellene menned, nincsenek ajtók, melyeket be kellene törnöd, nincsenek fáradtságos folyosók, melyeket végig kellene járnod, és nincsenek falak, melyek elzárják az utadat.” Majd kioldozta a köteleket, otthagya a másik királyt a sivatag közepén, ahol az éhen és szomjan veszett. (Borges 1986, 319–320)

¹ A dolgozat eredeti célja nem volt más vagy több, mint a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete (MAOE) által rendezett 2014. évi szeptemberi, szentendrei *Labirintus*-kiállításának ismertető-elemző bejárása. Ebbe az értelmezői labirintusba tévedve azonban a recenzens előtt is számos tükör és járat mutatkozott meg, például a mitológiai és művészettörténeti utalások mellett több alkotás is referált különböző szépirodalmi példákra, illetve irodalmi vagy filmes modellekre. Ezért a kiállítást bemutató rész elé szükséges volt egy külön fejezetet illeszteni, mely néhány kiragadott, azonban jellemzőnek gondolt példa bemutatásától – az útvesztő-szimbolika „útjelző tábláin” keresztül – elvezet végül a kiállítás képeiig. A műalkotások mint egy fiktív világba helyezett valóságrepresentációk pedig további kérdéseket vetnek föl, visszavezetve bennünket kiinduló pontunkig: a könyvtár-metafora az internet labirintusába (a hipertext és az „egyetemes könyvtár” párhuzamos gondolatához fordulva segítségül), ez a valóságrepresentáció, illetve megismerési modell pedig az információk útvesztőibe csalogat. Ezt a kérdéskört azonban önálló formában mutatjuk be később, hiszen az ott fölvetett kérdések a most tárgyalt témától külön is választhatók.

I.

Könyvtárak és labirintusok

Borges a labirintust bizonyára nemcsak az isteni titok, a több szintű – és tükröződések révén sokszorosítható – világ metaforájának, hanem a gondolkodás modelljének, a sokféleképp tükröződő világ végtelen értelmezési modelljének is tekintette. A *titkos csoda* című prózakötetében (1986) – mely az 1954 és 1983 között írt műveiből válogatott – több, a labirintus-motívummal dolgozó elbeszélése jelent meg, például az idézett *Két király és két útvesztő* mellett a *Bokharai Abenkahán, aki a maga labirintusában halt meg*, *Az elágazó ösvények kertje*, a *Körkörös romok*, valamint a *Bábeli könyvtár* is ide sorolható. Egyik sem szokványos elbeszélés, inkább példázatok, esszék és posztmodern logikai játékok ezek a művek. Sőt, Borges az esszéiben szintén foglalkozott a labirintus és a végtelenség kapcsolatával, rekurziós játéklehetőségeivel. Ide sorolhatjuk például a *Don Quijote apró csodái* (1987) és *Az Ezeregyéjszaka* (2009) című írásait.

„A végtelen fogalma egylényegű az Ezeregyéjszakával”, (Borges 2009, 187) és a könyv végtelensége abban is rejlik, hogy az egyik éjjel a szultán a saját történetét hallja Seherezádé szájából. „Annak a történetnek a kezdetét, amely magába foglalja a gyűjtemény valamennyi meséjét, sőt – iszonytató módon – még önmagát is.” (Borges 1987, 173) Ez annak a lehetőségét (illetve veszélyét) is magában hordozza, hogy Seherezádé örökké mesélni fog, a szultán pedig örökké hallgatja majd az *Ezeregyéjszaka meséinek* „csonka történetét, amely ekkor már végtelen és körkörös ismétlődő...” (Borges 1987, 174)

A rekurziós modell,² az idézetek és hivatkozások, az autoreferenciák sora, a tükröződések és elágazások, a kiindulóponthoz való visszatérések jellemzik a posztmodern gondolkodást, művészetet és irodalmat is, nem véletlen, hogy az útvesztő maga is a posztmodern irodalom metaforája lett. (Molnár 2005) A francia *nouveau roman* (új regény) mértékadó képviselője, Robbe-Grillet önálló

²Bartha Judit vizsgálta a jelenséget – Borges mellett, Kafka, Joyce, Marquez, Calvino példáit is idézve –, s megállapította, hogy az alap mindannyiszor az egymást tükröző, sokszorosítható elemek építménye, olyan történetalakzatok láncolata, amely „bonyolult fikcionális játékokat idézhet elő szöveg és olvasó kölcsönviszonyában. A cél nem az adott elem tökéletes másolatainak létrehozása, hanem sokkal inkább annak funkcionális részeire történő leképezése”. (Bartha 2003) Figyelembe vette Hofstadter labirintusdefinícióját is, mely szerint „a rekurzió azon alapul, hogy egyszerre több különböző szinten »ugyanaz« a dolog történik. De a különböző szinteken lévő események nem pontosan egyformák”. (Idézi: Bartha 2003)

kultuszt teremtett, s nemcsak az 1959-ben megjelent *Útvesztő* című regényével, hanem a Jean-Pierre Vidal által szintén labirintus regényeknek tekintett *A radi-rok* és *A kéjleső* című regényeivel is. Noha e művekben a hősök bolyongásának még van valamilyen célja, ellentétben az *Útvesztő* katonájával, aki céltalanul bolyong a regénytér és a fikció idejének labirintusában, így még az sem biztos, hogy létezik-e egyáltalán. „Robbe-Grillet valamennyi regényében, de az új regények többségében is, úgy zárul önmagába a mű, hogy kezdő és záró jelenete ugyanazon a helyen játszódik. Az *Útvesztő* a narrátor szobájából indul ki, és a regény végén ugyanoda kanyarodik vissza. Ezt mintegy 0 pontnak tekinthetjük.” (Magyar 1986, 97–98)

Az útvesztőben céltalanul bolyongó katona egy olyan fikció, amelyet/akit a narrátor teremt meg egy előzetes valóság mintájára (egy falon függő kép hívja elő azokat az emlékeket a mesélőben, amely a katona alakját is fölépíti). Újabb csavar a történet értelmezésében, hogy a narrátor ugyanúgy a szöveg révén jön létre, mint a katona... Tehát, nemcsak azt nem tudhatjuk pontosan, hogy mit akar elmesélni a regény, hanem azt sem, hogy ki mesél. Csupán a szinteket látjuk, de Ariadné fonalát egyik szinten sem kapjuk meg, hogy kivezessen az ábrázolt, az elbeszél és a képzeletbeli valóságok közül.

S visszatérve kiinduló pontunkhoz, Borgeshez, „az elágazó ösvények kertje sokszoros játék a labirintussal az írás labirintusában” – Halász Gábor (2000) tizenhárom ilyen variációt azonosít a történetben.³A *Bábeli könyvtár* a maga – a kifürkészhetetlen isteni geometria tökéletessége szerint – (emberileg) megter-

³Az elbeszélő bolyongása hasonlatos az anyaméhből való megszületés ősmintájához (1); célja felé az ismeretlen városka körkörös labirintusában halad (2); ott felismeri az elágazó ösvények kertjét (3); ez a kert a dédapja által tervezett labirintus másolata (4). A dédapa regénye önmagába visszatérő labirintus, ezért a ciklikusság miatt végteleníthető (5); a ciklusokban azonban folyton változnak a szerepek, így megszűnik az „én viszonylagos állandósága is” (6); a labirintus középpontjában élő Albert egyik éne barátja a megfejtőnek, a másik az ellensége (7). Az elbeszélő maga is alkotó, így „a történet a hasonmások egymásba ágazó ösvényén halad” (8); bármelyik alternatív történet (értelmezés) érvényes, ezért a „melyik igaz?” kérdése nem releváns (9). A rejtett tartalmakkal átszőtt álomlogika újabb csavarokat emel a történetbe (10); a tükörből kiderülhet, hogy a labirintusban önmagát kereső ember „rejtett Isten” vagy szörnyeteg-e, az önismeret és az „én-azonosság” labirintusjátékaiban – „a téri viszonyokká is átforduló idő labirintikus szerteágazásaiban” – folyton más alakot, új ént és sorsot ölthet (11). A történet és cím önmagára vonatkozása újabb útvesztő (12); irodalmi szövegreferenciái a mitológiai talányokig nyúlnak vissza, s mintájuk szerint az emberi történetek is folyton újraírhatók (13). (Halász 2000, 83–86)

vezett végtelen komplexitásában az illúzió melankolikus boldogságígéretére is apellál. Ugyanis az ismétlődő geometrikus formák a repetitív élménnyel teremtik újra a hiányt(akár csak Beckettnél⁴). A melankolikus ismétlődések sorát pedig fokozza a tükör – ami a véletlenszerűségből szabályt alkot –, mely megkettőzi mindazt, ami előtte van, noha erre a tükörjátékra semmi szükség nincsen, mert a könyvtár az isteni, „abszolút tér” szabályait követi, határtalan és periodikus. „Ha egy örökké élő utazó bármely irányban átutazna rajta, évszázadok múltán meggyőződhetne róla, hogy egyazon kötetek ismétlődnek egyazon rendetlenségben (amely így, ismétlődve, renddé, a Renddé válik).” (Borges 1986. 111)

Borges, az egyetemes nyelvet keresve, belátta, hogy nem lehetséges olyan egységes rendszer kidolgozása, amellyel a végtelen tükröződések és ismétlődések sorozatának tetsző univerzumot föl lehetne mérni, illetve osztályozni lehetne, ezek szerint nem is lehet megismerni azt. Eco idézi (2004, 173–174) viszont, hogy bár „lehetetlen kifürkészni az univerzum isteni rendjét, nem kell felhagynunk az emberi rendszerek kigondolásával”. Amennyiben az univerzumot – emberi léptékek szerint – rekonstruáló könyvtár a labirintus metaforája, az ember által kigondolt rendszerek megismerhetők, így a labirintus az emberi gondolkodásnak – mint a tudáshoz vezető útnak, a tudás megszerzésének és a tudás rendszerezésének – a sajátos modellje már értelmezhető.

Borgest vette mintául⁵ Umberto Eco *A rózsza neve* kolostori könyvtárának megkomponálásában – illetve a vak könyvtárosnak, Jorge atyának a megformálásában is –, ez a könyvtár egy nagy gonddal és rafináltan megtervezett labirintus (noha Borges hatszögű szobái itt hétszögű termekké változtak). Eco számos útvesztőtípust tanulmányozott át, közöttük igen bonyolultakat s igen tekervényeseket is talált, de mindegyik „szabadtéri labirintus” volt, azonban

⁴ Az *elveszejtő* c. novella függőleges hengerében apró alakok laknak, akik a hiábavalóság ellen a folyamatos kereséssel küzdenek a végtelen hiányban – az ismétlés poézise, a geometria költészete (mint a *Nélküliség* c. Beckett-műben) a pusztulás vízióját emelik az esztétikum szintjére. (Beckett 1989)

⁵ Eco összehasonlította egyébként Don Quijote és Borges könyvtárát is: „Don Quijote azokat a tetteket, kalandokat, úrhölgyeket igyekezett megtalálni a világban, amelyeket könyvtára ígért neki; ezért hát azt akarta, hogy az univerzum olyan legyen, mint a könyvtára, és így is hitte. A kevésbé idealista Borges úgy döntött, a könyvtára lesz olyan, mint az univerzum – és így már érteni lehet, hogy miért nem érezte szükségesnek a kijáratot. Ahogy nem mondhatjuk ezt: ‘állítsátok meg a világot, ki akarok szállni’, úgy nem léphetünk ki a Könyvtárból sem.” (Eco 2004, 158)

neki zárt útvesztőre volt szüksége, éppen a könyvtár miatt, ami szükségszerűen zárt helyen van.

Eco kolostori könyvtárlabirintusának alaprajza a világ térképét utánozza, s ezen a rajzon minden könyv, minden cím egy jel, amelynek a nyomába kell eredni, fölfedezni, hogy a jel mögött mi lehet a jelentés. „A könyvtár egy nagy labirintus, jele a világ labirintusának. Bemégy, és nem tudod, kijutsz-e belőle valaha.” (Eco 2002, 185) Az értelmezés az útkeresés szinonimája, tehát ebben a labirintusban ugyanúgy vannak hamis, mint igaz utak, viszont nem mindenki alkalmas rá, hogy különbséget tudjon tenni az igazság és a hamis állítás között. „... csakis a könyvtáros tudja, mely típusú titkok, igazságok vagy hazugságok foglaltatnak benne. Csak ő dönti el, hogyan, mikor adja, s odaadja-e egyáltalán annak a szerzetesnek, aki kérte [...] Mert nem minden igazság való minden fülnek, nem minden hazugságban ismeri föl a hazugságot egy jámbor lélek”. (Eco 2002, 48)

Az Eco „nyitott mű” elméletének gyakorlati bizonyításaként is olvasható regény a labirintusban való bolyongás céljaként nem is annyira a kivezető út megtalálását jelöli meg, hanem magát a keresést tekinti célnak. „A könyvek nem azért vannak, hogy higgyünk nekik, hanem azért, hogy megvizsgáljuk őket. Egy könyv olvastán ne azt kérdezzük, hogy a könyv mit mond, hanem hogy mit akar mondani.” (Eco 2002, 371) A betű szerinti értelem mögött erkölcsi, allegorikus vagy analogikus igazságok vannak. Ilyen allegorikus kerete a labirintusnak, mint önmagunk keresésének, az én felfedezésének, a magasabb rendű lét, a szellemi igazságok megtapasztalásának az a tükör, amely Eco labirintusában szintén szerepel, nem mellesleg itt ajtóként is funkcionál.

Az útvesztő kedvelt témája az irodalomnak – Borges és Eco mellett kiemeljük még Italo Calvino (1985)⁶ művét. A tíz megkezdett és befejezetlen történet nyomába eredve több mint húsz, önmagába visszatérő út kanyarog a valóság-

⁶ Halász László a befejezetlen könyvek közötti vándorlást szintén a labirintusban, való bolyongásként értelmezi. „Ez egyszerre áll az emberi ösztönök diktálta cselekedetekből, meg az ember alkotta fizikai és szellemi építményekből. Kitüntetetten magából a szövegből. Megfordított világ uralkodik itt. Nem a valóságos útvesztőkben eltévedés világítja meg azt, ahogy a könyv világában eltévedhet az ember, hanem fordítva. *‘Úgy érzed magad, mintha üres lapokkal tűzdelt könyvben tévedtél volna el.’* Nem a szerelmesek testi egyesülése világítja meg az olvasó azonosulását a mű hőisével, hanem fordítva. *‘Olvasónő, most hát téged olvasnak. Tested beható olvasás tárgya. [...] Eközben te is olvasás tárgya vagy Olvasó.’* Nem az író teremti olvasóját, hanem fordítva.” (Halász 2000, 91)

szintek labirintusában, s az egészet átfogja egy nagy kör: „az író saját szerzőségével is játszik”, míg az utazó végül visszatér a kiindulópontjához (Halász 2000, 97) – akár a katona Robbe-Grillet regényében.

Nagy Károly Zsolt (2002) vetette föl azt az izgalmas problémát, hogy még Comenius *Orbis pictus*ának egyik lehetséges olvasatát is a labirintus értelmezési kontextusa adja meg. Pedagógiai munkáihoz nemcsak az 1638-ban megjelent *Didactica magna* mutat utat, hanem az 1631-ben publikált *A világ labirintusa és a szív paradicsoma* című 'labirintusregény' is. A szerző a szerteágazó útvesztő-szimbolikából a beavatás-motívumot emeli ki: a tankönyv ugyanis a tudás rejtelseiben való barangolás, amely végül a tudás megszerzésének és egy új státusz elfoglalásának monumentális tablóban megfogalmazott allegóriájaként is értelmezhető. (Nagy 2002)⁷ Comenius az Isten által teremtett világ rendjét is hangsúlyozta műveiben, ezért szinte szükségszerű volt, hogy valamilyen formában megjelenjen nála a labirintus. „Comenius labirintusa város, a világ metaforája”, (Hodrová 2001) ráadásul jóval megelőzve korát, mert a város-labirintus – ahol „a káosz alakjai tanyáznak” – ebben a jelentésben csak a 20. században jelenik meg.

Az útvesztő-motívum jelen van a filmművészetben, ahol nemcsak a történet témája lehet a labirintusban való bolyongás, de a történetmesélés szerkezete is követő azt a sajátos útvesztő-jelleget, amelyre Robbe-Grillet példáját idézve hívtuk föl a figyelmet. Szinte dramaturgiai toposznak tekinthető, hogy „a történetek, amelyek összecsapásokra, szellemi mozgásokra épülnek, általában visszatérnek a kiindulópontjukhoz; magasabb vagy alacsonyabb szinten, esetleg olykor ugyanott veszünk búcsút a szereplőktől, mint ahol, és ahogyan megismertük őket”. (Kelecsényi 2014, 65.)

Még gyakoribb a megjelenése a képzőművészetben. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a labirintus sokféleképpentudja modellezni a valós hétköznapi és virtuális világunkat. Megjelenik síkban (grafikán, festményen) és térben (installációk formájában), illetve szimbolikus jelként is; az installációk-

⁷ Az *Invitatio* (Megszólítás) párbeszédben a Mester a következőket mondja: „Általviszlek tégedet mindeneken: megmutatok neked mindeneket: megnevezek tenéked mindeneket.” (Comenius 1959 [1669] 75) A megnevezéssel tehát birtokba lehet venni a (látható) világot s mindazt, ami mögötte van. Az ábécé pedig önmagában is többretegű jelentéshordozó: a szövegbe zárt világ rendszerezésének alapja, kulcs a világhoz. (Nagy 2010. 59) Jól nyomon követhető a beavatás három fokozata is: a tanulás után a természetfeletti való találkozás, majd egy új státusz elnyerése.

hoz (vagy más formákhoz) használt anyagok skálája szintén széles, a hétköznapi tárgytól, az üvegen és tükrön keresztül, a vetített képig, a fénylabirintusig terjed. Udvary Ildikó úgy látja, hogy a magyar képzőművészetnek is folyton visszatérő szereplője az útvesztő, olykor csak elszigetelt műalkotásként, más esetekben az életmű hangsúlyos részeként. „Gondoljunk csak Ország Lili monumentális *Labirintus* kollázs sorozatára, melynek egyik darabja – szintén Borges után – a *Körkörös romok* címet viseli.” (Udvary, 2014. 11)

P. Szabó Ernő a kortárs képzőművészetben is talált olyan közeli példákat, melyek azt igazolják, hogy egy nagyszabású életmű formálódhat a labirintusjelenség középpontba állításával. A művészettörténész Fabrizio Plessi *Liquid Labirintus* című kiállítására hivatkozott, melyet a Ludwig Múzeum rendezett 2014 tavaszán. „A Liquid Labirintus egy olyan közeget jelent, amelyben minden folyamatosan áramlik, ami az én utóbbi harminc évenre is jellemző, az elmúlt évek installációira, amelyek közül néhányat bemutatok, és amelyekben szintén voltak labirintusok, amelyek itt egymást folytatva jelennek meg. Eltűnő dolognak tűnik a cím, hiszen két olyan dolog szerepel benne, amelyeket nem tudunk megragadni, de ma valóban labirintusban, mégpedig a képek labirintusában élünk. Hogy megtaláljuk-e a helyes utat, az attól függ, hogy hogyan választjuk meg a pozícióinkat. Ma minden mozog a világban, nincsenek sorompók, választóvonalak az egyes területek között, minden összeeszik. Vita tárgya minden érték, a klasszikus művészet értékei is. De nekünk túl kell élnünk a képlabirintus korszakát.” (Idézi: P. Szabó 2014)

Labirintusszimbolika – dióhéjban

A Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete 2014. évi tematikus kiállítását *Labirintus* címmel hirdette és rendezte meg, mely a szentendrei Művészet Ma-lomban nyílt meg szeptemberben. A kiállítási pályázatára több mint hatszáz (egészen pontosan 628) alkotó jelentkezett: festők, grafikusok, szobrászok, fotóművészek, alkalmazott grafikusok, belsőépítészek, textil-, kerámia- és üveg-művészek munkáit állították ki. (2012-ban a *Valóság és illúzió* pályázaton még csak 270-en vettek részt; 2013-ban a *Négy elem* és a *Vízalatti tárlat* már 480 alkotó számára teremtett kiállítási lehetőséget.) A monumentális kiállítás anyagában több olyan kompozíció is található, amely Ország Lili és a szürrealista hagyomány örökségét gondolja tovább, azonban a legtöbb mű a klasszikus labirin-

tusképet értelmezi, idézi és írja át a vizuális művészetek különféle nyelveire. (Udvary 2014)

Milyen (illetve melyek) ez(ek) a klasszikus labirintuskép(ek)?

A labirintushoz kötődő legismertebb antik mitológiai történet Minósz királyhoz és annak palotájához, a palota labirintusához kapcsolódik, amelyet az egyiptomi labirintusok mintájára épített föl Daidalosz (a krétai labirintus mítosza olvasható Ovidius *Metamorphoses*ében is). A felső rész az élet, alsó rész a halál birodalma volt. Itt lent tartották fogva a bikafejű és embertestű szörnyet, a Minótauroszt. Ha egyszer bement oda valaki, lehetetlen volt kijutnia onnan. A knósszoszi labirintus egyúttal a királyi hatalom jelképe is volt – a görög-római mitológiában Thészeusz száll le a sötétség birodalmába, beavató utazásának kezdete a halál, vége pedig az újjászületés. Thészeusz legyőzte a Minótauroszt (tehát az emberi lét sötét és állatias oldalát), Ariadné fonalának segítségével jutott ki a labirintusból.

Enciklopédikus összefoglalót írt a különféle útvesztőkről, az utak bonyolult összefonódásáról Paolo Santarcangeli (2009) –*A labirintusok könyve*című munkája Umberto Eco előszavával jelent meg. A tekervényes labirintus szerkezetet követő könyvet ismertető Argejő Éva szerint Santarcangeli művének legnagyobb erénye, hogy sokoldalúan járja körbe a labirintus több ezer éves kultúr-történetét, amihez persze a szerző részéről meg kellett, hogy legyen az allegóriák iránti vonzalom ugyanúgy, mint a képi ábrázolások iránti hajlam vagy a játékos kedv. (Santarcangeli 2009; Argejo 2011)

A labirintusok többféle szempont szerint csoportosíthatók, például keletkezésük, kiterjedésük és formájuk szerint, sőt, még az úgynevezett (egyetlen utat követő) álllabirintusok is léteznek, ahol nem az a kérdés, hogy kitalálunk-e belőle, sokkal inkább az, hogy élve kijutunk-e. „Az egyutú labirintus olyan kozmosz képét tükrözi, amelyben ugyan nehéz az élet, ám mindent összevetve rendezett, mert átlátható.” (Santarcangeli 2009; Argejo 2011, 930) Bonyolulttá mégis az teheti az ilyen labirintust, hogy az embernek önmagát kell megtalálnia benne, saját magával kell szembenéznie, és ha kijut onnan egyáltalán, más ember lesz belőle. A labirintusbeli világból szükségszerűen más emberként jön ki valaki, mint ahogyan bement oda. Eliade (2006) szerint az út a labirintusban beavatás, fordított megszületés, az Anyába való misztikus visszatérés; a szent terület kijelölésében pedig mindig fontos szerep jut a középpont meghatározásának, ezért azt föltevést is indokoltnak érezzük, hogy a labirintus akár a káosz álcájába rejtett rendnek is lehet a jelképezője.

A meglehetősen szövevényes, mégis enciklopédikus áttekintést egyszerűsítjük le a lexikon-cikkek (és szimbólum-szótárak) nyelvezetére, összefoglalva itt a labirintusok általános jellemzőit.

A labirintus bonyolult folyosórendszerében általában nehéz a tájékozódás, csak rendkívüli képességekkel (vagy a kiválasztott személynek) sikerül eljutni a középpontba, illetve kijutni onnan. Alaprajzuk eltérő mintázatokot vehet föl: négyszögletes, kör és egyéb alakot; lehet szimmetrikus és aszimmetrikus; középpont nélküli, de több középpontja is lehet; vagy a középpontnál kezdődik (centripetális), vagy ott végződik (centrifugális).

Ez az egyetemes (archetipikus) szimbólum jelképezi a profánból a szent felé (a világközéphez) vezető utazást; a beavatás allegóriája, az önmegismerés metaforája. A középpontban (mint szent helyen) valamilyen misztérium, titok, csoda található, annak elérése, megismerése a szellem győzelmét jelenti az anyagi fölött. A megismerés ebben az értelemben fejlődés, a világi, anyagi szférába ezzel a többlettudással tér vissza az ember.

Jelképezheti továbbá a labirintus nemcsak a metafizikus fölszállást, a szellemi megismerést, hanem a lélek túlvilági útját, az alvilágba való leszállást is; lehet a sors, a végzet, a veszély és a nehézségek jelképe; jelenthet valamilyen bonyolult, összetett problémát. (Platón például fölvetette: egy kérdés vizsgálatakor gyakran előfordul, hogy a megoldással újra a probléma kutatásának az elején tartunk.) Egyiptomban is a lélek túlvilági útját szimbolizálta; a „lélek háza”, a király jelképes tartózkodási helye volt halála után. Az első labirintusrajz is egy Memphisből, a piramisok korából származó zsírkő pecséten található, és számos piramisba építettek labirintust. Az antik görög és római házak mozaikjain lévő labirintusok védelmi funkciót láttak el, az ellenséges hatalmakat és a gonosz szellemeket tartották távol. A labirintus formájú sírok és barlangsírok a halottakat védelmezték, illetve meggátolták a visszatérésüket.

A korai kereszténységben a tudatlanságot, a bűnök közötti bolyongást jelképezte, a középpontjában a Pokollal, s benne az ördög pedig a Minótauroszt volt. (Később a Minótauruszt egyenesen ördöggént ábrázolták.) A Krisztussal azonosult Thészeusz-figura mutatta meg az utat a tévelygőknek. Máskor éppen ellenkezőleg: a labirintus közepén az Egyház áll, ekkor a labirintus zárán dokút, amely a Szentföldre, átvitt értelemben az égi Jeruzsálembé, a lélek végső megváltásához vezet.

A 12. századtól terjedtek el a katedrálisok padlózatain a labirintusábrázolások; ezek elnevezése „jeruzsálemi út” is lehet, másrészt szimbolizálhatják azt

az utat, amelyet Krisztus tett meg Pilátus házától a Kálváriáig; továbbá jelölhetik a templomon belüli körmenetek útját. (Előfordul, hogy a labirintus közepén a templom építésének vagy a kőműves céh vezetőjének a neve áll, ez a nemkülönben szimbolikus értékű mozzanat pedig a legendás építészre, Daidalosz nevére utal.)

Lehet ezen kívül heraldikai motívum; a kabbalisztikus hagyományban a mágikus funkció jelképe; az alkímiai szimbolikában a Nagy Mű létrehozásának nehézségeit fejezi ki; a misztikusoknak azt jelenti: az embernek önmagukra kell koncentrálni, hogy az intuíció segítségével megtalálják a mindent legyőző fényt; máskor a tudattalan mélységeibe való lemerülést jelzi a labirintus. A 16. században a manierizmus bonyolultságát, a melankolikus életérzést és a világ zűrzavarát, kiútatlanságát jelképezte, a „világ mint börtön” érzést fejezte ki. A 17–18. század kertművészetében is fontos motívum (Versailles).

Pilinszkynél olvasunk *Egyenes labirintusról* (Pilinszky 1987, 110), „nyitott szárnyú, emelkedő zuhanás”-ról, ahol a labirintus a megváltó halál és az anyaméhbe való visszatérés a „forró folyosó”-n. Másrészt szintén a (szent) tudást jelképezi, a szakrális egzisztencia szabadságát:

*„... és mégis, hogyha valamit tudok,
hát ezt tudom, e forró folyosót,
e nyílegyenes labirintust, melyben
mind tömöttebb és mind tömöttebb
és egyre szabadabb a tény, hogy röpiünk.”*

S gondolatait még erősebben köti a mostani tematikához az a tény, hogy a „szépség labirintusáról”, Simone Weil idézve, éppen Ország Lili búcsúztatóján (1978. október 9-én) beszélt. A „rettenetes és egyedül érdemes” útvesztő bejáratában állva, a szépséglényeg radikális megértését ezzel a Weil-idézettel érzékeltette: „A szépség labirintus. Sokan elindulnak benne, de feleúton elfáradnak. Csak keveseknek van erejük bejutni a labirintus közepébe. Ott Isten várja, fölfalja és kiokádja őket. Akkor – e választott kevesek – kijönnek a labirintusból, megállnak a labirintus bejáratában, s az arra jövőket szelíden befelé tessékelik.” (Pilinszky 1993, II. 311.)

Egyenes labirintus címmel találunk egy művet a szentendrei kiállítás kínálatában, Papp Károly vegyes technikájú munkáját. Papp Károly nem Pilinszky művéhez fordult, hanem Baka István (2003) angyalait fogalmazta tovább:

„A labirintus én vagyok család
 hogy léteznék útvesztő bármi más
 a bikaszörny is énbennem lakik
 én álmodom vérgőzös álmait
 [...]
 a labirintus én vagyok az éj
 sötétje megtölt és csupán a kék
 villámai világítják utam
 míg járom tévelyegve önmagam
 [...]
 a labirintus én vagyok csak én
 a kín a kék a vaksötét a fény
 magamra rontok én az áldozat
 a hős vagyok ki vasfegyvert ragad
 s a szörny akit meg kell gyilkolnia
 én Thészeusz Athén királyfija”

Az *Egyenes labirintus* paradoxon. A Teremtéstörténet paradicsomi jelenete minden nap újrajátszódik, a tekergőző kígyó (mint maga is „egyenes labirintus”) ott van bennünk, s nemcsak a férfi és a nő, hanem önmagunk férfi és női oldala küzd egymással.⁸ Az *Egyenes labirintus* magyarázza az *Apokrif képeket*: a bűnbe eső, a szellemi létmód ellenében testi mámorra csábuló bukott angyalt nem kívül kell keresni, hanem ott van bennünk (a tükörben ráismerünk).

A fentiek szellemében Udvary Ildikó szintén Santarcangeli egyik következtetését idézi a nagyszabású kiállításához készült reprezentatív album bevezető tanulmányában: „... a labirintus jelképben az a mód jelenik meg, amellyel a különböző történelmi korokban az ember saját sorsát ábrázolta, mindig változatlanul fenntartva egy lényeges vezérelvet, vagyis azt a tudatot, hogy mindenkor elérhetjük lelkünk szabadságát: hol a hit, hol a megismerés segítségével, vagy csak azzal az elszántsággal, amellyel szembeszállunk a sorssal.” (idézi: Udvary 2014, 8)

⁸ Papp Károly *Apokrif képek és Egyenes labirintus* sorozatait részletesebben bemutattam az *Egy angyallabirintus rítuskellékei* című tanulmányban. (Vitéz 2014)

II.

A labirintus mint (ön)sors-ábrázolás a kortárs képzőművészetben

A 21. századi önsors-ábrázolás fölöttébb összetett (s maga is labirintusszerűen bonyolult) folyamat, ráadásul nem feltétlenül konkrét, azonosítható jelképben kell gondolkodnunk, még csak nem is mindig modellben vagy vezérelvben, a hit vagy a megismerés reprezentációiban, ugyanis „a labirintus megjelenhet pusztán egy áttételes érzésként, játékosan”, (Udvary 2014, 8) asszociatív mítoszi utalásokban. Vagy, ahogy föltebb írtam Borges labirintusairól: az emberi gondolkodás, létezmód, egzisztenciális viszonyok és konfliktusok (vágyak és lehetőségek, transzcendens és immanens, szellemi és anyagi, fent és lent, bent és kint stb. alternatívája) közötti – vagy az átjárhatóság feltételeit kereső – önmeghatározássajátos modelljeként.

A beadott (kiállított) alkotások között nagy számban voltak jelena klasszikus mondanakör szereplői, a legtöbben a Minotaurusszal foglalkoztak.⁹A bika „picassói értelemben vett paradox megítélése” szerint egyszerre lehet bűnös és áldozat. Érzéki jelle egyszerűsíti azt – ekképp a mitológiai lény jelentését is kiszélesíti – Kolosváry Bálint; s olyan művet is találtunk, amely Minotauruszt az ördög alakjában fogalmazta újra (Appelshoffer Péter: *Az ördög sarkantyúban Knósszoszban*). Thészeusz figurája (Harmati András: *Mai Thészeusz*) vagy Daidalosz (Irra Velázquez: *Daedalus töprengése*; Magén István: *Daidalosz labirintusa*) és Ikarusz szintén megjelent (Pistyur Imre vulkáni kőszobrán, Rák Béla akvarelljén).

Ariadné fonala több kompozícióban kapott önálló szerepet (Németh Andrea fotóján, Gyuró István, Hérics Nándor, Maevszka-Koncz Borjana művein); s Kómíves István egy groteszk aszimmetrikus tükörkompozícióval építi föl *Ariadné bosszúját*: az egyik labirintusból kivezető út egy másik labirintusba vezet. A textilművészetben a fonál önmagában is „szimbólumképes” (B. Csemyánszky Katalin *Szétágazó utak* vagy Bitó Katalin *Erekc.* kompozícióján); Ariadné fonala egyszerre konkrét tárgyként és szimbolikus jelként szerepel Weszelits András fotográfiáján; Asszonyi Tamás szobra ellenben az Ariadné-fonal gombolyagát

⁹ Az alkotások nagy száma, illetve az egyes motívumokon és témakörökön belüli ismétlődések miatt mindegyik megjelenésre csak általam jellemzőnek vélt példákat tudok említeni, az elemzések elkészítését vagy a teljesebb lista összeállítását nem tűztem ki célként.

időtlen kontextusba emeli, a gombolyag közepéből kitáruló üreget pedig a szülőcsatornával asszociáltatja.

Ha már a születést említettük, Kovács Ferenc grafikája (*Születés*) megvalósításában absztrahálja, címében konkretizálja; Borza Teréz süttöi mézskőszobra (*Az élet kezdete*) minimalizálja, Botár Edit olajfestménye (*Portál a fény felé*) pedig transzponálja, szakrális közegbe emeli ezt az élményt. S nemcsak a labirintus jelent egy bejárando utat, hanem a labirintushoz vezető út is alkalmat teremt egy fajta zarándoklati próbára, önmegismerési alkalom, melyről külön is szólunk. Zöld Anikó olajfestménye (*Út a labirintushoz*) a kapu, bejárat vagy átjáró motívumát emeli ki. Döntéshelyzetről van tehát szó: átlépni valamin, átmenni valahová, egy másik világba, ahonnan másvalakiként érkezünk vissza. Ez a döntéshelyzet olykor szorongást vagy félelmet is kelthet, ezt az érzést tolmácsolja Vinczeff László vegyes technikájú műve (*A félelem küszöbén*). Az átjáró motívuma foglalkoztatja Vásárhelyi Katát, illetve gobelin kompozícióján éppen azt faggatja, hogy mi van *A túlsó oldalon*. Ugyanebbe a motívumcsaládba illeszkedik a többször visszatérő kint és bent kettőssége (Darabont Tamás: *Átjárók*).

„Voltaképpen minden, a labirintussal kapcsolatos kutatásnak a táncból kellene kiindulnia” – idézte Kerényi Károlyt Santarcangeli, s erre a részre utal Argejő is (2011, 931) mint a labirintuskönyvben részletesebben kifejtett négy témakör egyikére (Minósz király, a bika-kultusz vagy a középponthez fűződő elképzelések mellett). A labirintushoz kapcsolódó tánc az egyiptomi halottkultuszban is a túlvilági út megidézését segítette (a spirális útvonal az örökkévalóság jelképe); labirintustáncról olvashatunk az Iliászban; Vergilius, Plinius, Tacitus és Suetonius írásainak néhány részlete szintén feleleveníti ezt a szertartásformát. Igaz, hogy domináns a halálmotívum, viszont az újjászületés eszméjét is magában foglalja. (Santarcangeli 2009, Argejő 2011, 931) Nos, a labirintus és a tánc kapcsolatát eleveníti föl E. Szabó Margit rajza (*Mozaik mező körtánchoz*); a tánc jelenik meg Fejér István fotóján (*Spiccen*), valamint a Herbst Rudolf által készített fényképen Stravinsky *Tavaszi áldozat* című egyfelvonásos balettjének előadásáról.

Udvary fölhívja a figyelmet, hogy „Piranesi képzeletbeli börtönei” mellett „Escher vizuális fantáziájának különleges térkonstrukciói” ugyancsak a labirintus tematika ismert változatai, a „látszat architektúra, a paradox perspektíva ihletői”. A klasszikus *trompe l’oeil*, a kora reneszánsz óta kedvelt optikai csalások verzióit látjuk viszont Domokos Géza *Legenda* című grafikai diptichonján, Escher lépcsői kelnek életre Mészáros Marianna rézkarcán (*Merre?*)

Végigtekintve a katalógusalbum segítsége nélkül nehezen követhető utat a labirintusok között,¹⁰ föltűnik, hogy leggyakoribb a geometriai formaábrázolás (a labirintus modelljének kétdimenziós megjelenítése, mellyel gyakran együtt ábrázolják az útvonal rajzát); ellenben számos önreflexív – egzisztenciális választási helyzetet reprezentáló – alkotással találkozunk. Rögtön emeljük ki Fenyvesi Márta olajképét (*Az útvonalrajzoló kétségei*), amely a részletekből és töredékekből alkot rendet, anélkül, hogy az utat egyáltalán kijelölne.

A Platón-példázat jelenik meg előttünk Restyánszky Attila bronz szoborkompozícióján (*Platón barlangja – az önmagába visszatérő labirintus*), hivatkozva nemcsak az árnyék hasonlatra, hanem az útvesztő példázatra is: „Mintegy útvesztőbe esvén, abban a hitben, hogy már a végén vagyunk, visszafordulván ismét azt láttuk, mintha kutatásunk elején lennénk, és ugyanannyinak vagyunk híján, mint amennyinek akkor, amikor először vizsgáldtunk.”

Konkrét irodalmi alkotásra reflektál (nevezetesen Borges elbeszélésére) Góra Orsolya olajfestmény triptichonja (*Az elágazó ösvények kertje*). Posztmodern irodalmi asszociációkat kelt életre Kiszely Mária (*Labirintus a labirintusban*); s izgalmas kísérlet Mohácsi Sándor Antal olajfestménye is (*Két idézet József Attilától – rovásírással*). Az irodalmi idézetek sorát gazdagítja Vásárhelyi Antal, ő Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regényének balladás, titkos bűnökkel

¹⁰ A bevezető tanulmány megjelöli egyúttal a tematika legjellemzőbb megközelítési útvonalaival. A szerző a jelzések mellé nem társít kortárs neveket a kiállítók közül, viszont érdemes idéznünk a hétköznapi és különleges (labirintus-vonalhálókra emlékeztető) térszerkezeti konstrukciók és analógiáik gazdag kínálatát. „A fantázia és a racionalitás talaján fogant formavilág megragadása mellett az alkotások jelentős része a természet kínálta spontán labirintusokat preferálja. Az univerzum, a kozmosz spiráljai, labirintikus szerkezetei és a környező világban fellelhető organikus alakzatok számos műalkotásban megjelennek. Ezek a formák, a mandalák, kaleidoszkópok és rácsszerkezetek struktúráját, a kint és bent ellentétpárban rejlő problémakört járják körül. Gyakori szereplő a képek és plasztikák között a fakéreg, a fodrozódó vízfelszín, a fénysávok és pókhálók, az emberi szív erezte és agyunk különleges útvesztő-rendszere, ahogyan a másik oldalon az élettelen anyagstruktúrák, áramkörök, vonalhálók. Az ősi egy vonalból futó labirintust a halhatatlanság jelképeként is értelmezték. Bizonyos művészeknél a kompozíció szerkesztési módja, a technika, a vonal, ahogyan sok keleti írás esetében, maga a labirintus. Vajda Lajos különleges vonal labirintusainak öröksége is előbukkan egyes alkotásokon. A közismert klasszikus formák megidézése mellett a téma történeti, tér-idő vonatkozásai is megjelennek speciális mandala változatok és meditatív jellegű, rétegszerkezetes kompozíciók alakjában. A művek hangulatára elsősorban a klasszikus-archaizáló megközelítésmód túlsúlya jellemző, de nem hiányoznak a groteszk, játékos és spontán megnyilvánulások sem. (Udvary 2014. 11)

terhelt világát megkapóan tiszta, szürreális geometriába komponálja át. Kulcsár Arany *Ki tudok szállni* című alumínium plasztikája pedig mintha Eco ama fölvetésére reflektálna, hogy mi a különbség Don Quijote és Borges könyvtára (labirintusa) között (lásd a 3. sz. lábjegyzetet).

Apáti-Tóth Sándornál a *Galaxis* centripetális labirintus (vagy centrifugális – attól függ, milyennek szeretnénk látni azt); de másutt szintén megjelennek a kozmikus képzetek (Buczko Imre, Kerecsi Éva Mária, Jozefka Antal művein). Sőt, Móder Rezső Einstein relativitáselméletét variálta át labirintus-vízióvá (*Időtér görbület-labirintus* című olajfestményén). Ezzel szemben finoman sejtet, érzéki – már-már szimfonikus zenei sugallatú – jeleket alkalmaz Drozsnik István (*Jelbeszéd*); és ez a dallam könnyeden uralja – talán a klaviatúrák motívuma révén is – Lencsés Ida *Áramlás* című képét.

B. Gedeon Hajnalka a test mint labirintus toposzát követi, és testlabirintusokat ábrázol Ballonyi Pál Margit is, illetve Varga-Amár László (*A szív labirintusa*). Az agytekervények földidézhetik a labirintusjáratokat, ezért jelenhet meg egyrészt a gondolat labirintusa, s találkozhatunk másrészt az emberi agy ábrázolásával. Ebbe a sorba illeszkednek Korcsmár Eszter Kores (*Tekervények I.*), Pataj Pál (*Kappadókiai labirintus*), Pálffy Gusztáv (*Labirintus*), Lévay Jenő (*Mereggő labirintus*) alkotásai. A testek ritmikus rendszert alkotó labirintusa Verebélyi Diána *Kötelező alkalmazkodása*; a test erotikus labirintusa bontakozik ki Máthé András geometrikus alapmotívumokra és repetitív játékokra komponált fotómontázsán (*Emlékek – a nehéz élet nem könnyű*); Urbán Ádám fotográfiája pedig az akt műfaját társítja az allegorikus természetképpel, így a *Giardino segreto – Titkos kert* kompozíció (Ujfalusi Éva *A csábítás kertje* című kollázsához hasonlóan) az Édentől, Mária zárt kertjén (hortus conclususán) keresztül, az örök Éva gyakran kiszolgáltatott útkeresését példázza.

A groteszk, parodisztikus mozzanat erősödik föl Edmund (Varga Ödön Tibor) akrilképén (*Rómeó álma*) vagy ef Zábó István olajfestményén (*Két végtelen találkozása a szentendrei Duna-parton*); sőt a kritikai attitűd határozza meg Ferencz Ernő vegyes technikájú munkáját (*Életterünk Európa*), az Európai Unió címerének közepébe applikálva a labirintusemblémát, sárga piros kék selyemzsinórokkal, melyek így azért kissé más hatásúak, mint elpostázva... A Magritte-féle szürreális transzparenciából formál valóságon túlról is aktuális, hétköznapi tematikus kompozíciót István János (*A karrier labirintusa*).

A túlzás poétikáját alkalmazta Kis-Tóth Ferenc a vegyes technikával megdolgozott tanyafal felületen – az absztrahált gesztusjelekből fölépülő kompozí-

cióval áll szemben az epikus címszöveg, amely önmagában négyféle jelentést ötvöz: az eredeti témamegjelölés mellett három vidéki abszurd mozzanat utal a jelenkor paradox viszonyaira („*Időrétegek egy romos tanyafal maradványain – avagy a Minotaurusz felfalta a magyar parasztságot – Thésesus kocsmázik – Ariadné fonalgyárát bezárták*”).

Hivatkoztak képek a művészettörténeti labirintusábrázolásokra – Almási Gertrúd pasztellképén a piramis és az általa rejtett labirintus látszik; szintén a piramist használja az absztrahált belső vívódások megjelenítésének kompozíciós keretként Kőhegyi Gyula linómetszete (*A piramis labirintusa*); középkori vizuális toposzokat idéz föl Budaházi Tibor vagy E. Rácz László, illetve Burai István is, aki a geometrikus alaprajzot mitológiai szörnyekkel és hieroglifikus jelekkel népesíti be. Színes kaleidoszkópját kínálja a művészettörténeti labirintusjelzőnek és attribútumoknak Fejér Ernő egyedi fotográfiája (*Üzenőfüzet N° 27/1a – A bomlás kézikönyve; Émile Ciorannak*), s általában is érvényes, hogy a (történelmi) korok labirintusában szintén szívesen kalandoznak a művészek. Szepessy Béla tusrajza egy, a kertlabirintusok mintájára fölépített antropomorf példázatot (helykereséseinket, elrendeltetéseinket és hiábavalóságainkat) állítja elénk (*Útjaink*).

A tükör (avagy a torzított tükröződés) motívuma jelenik meg Bánsághi Tibor Vince kollázsán; Gajdán Zsuzsa a középpontot (az érzéki álombeteljesülést) keresi *Titok* című képén; Geisbühl Tünde is a középpont (önmegismerés) felé halad a *Mélységek ösvényén*. Kovács Imre (*Csillag a kútban*) egyszerre apellál a tükröződésre, a múltismeretre és az önmegismerés szándékára. A sorssal kapcsolja össze a labirintust Tobischka Gabriella *Életút* című színes fotónyomata, valamint több példát találtunk a labirintus és az életfa közötti párhuzamra. Vida Zsuzsa üvegplasztikája (*Életfa*) a – bár térbeli, mégis horizontális – bolyongásnak vertikális irányt szabott, a cél tehát a viládfa tetejére való eljutás, profán és szakrális értelemben a fénnel, illetve Krisztussal való találkozás. Az életfa motívumát fedezzük föl Lukovszky Ilona (*A lélek útja*), Neumann Ildikó (*Utak*) vagy Budai Tibor (*Az élet labirintusa*), s mint fejfa: Pannonhalmi Zsuzsa (*Fibulák*) művein. Egészen megrázó erejű az identitáskeresés a személyes múltörökségben Ries Zoltán elektro-grafikáján (*Kései útkísérletek Anyámhoz*). A beavatást idézi meg Balassa Júlia selyemképe, repetitív melankóliával vegyes mágikus atmoszférát von maga köré Diénes Attila bronzszobra (*Égfigyelő*).

Az önreprezentáció öniróniával, sőt abszurd transzpozícióval valósul meg Gudovics Vera alkotásán (*Sorsom labirintusa*). Az önábrázolás/önkeresés vi-

szont gyakran alakul át a társtalanság és a kapcsolatnélküliség problémájának megjelenítésévé a labirintus-témakeret lehetőségein belül. *Hol vagyunk?* – kérdezi Komlódy Judit; az *Útkeresést* fogalmazza meg Kiss Etelka, a reménytelenül hideg úrbe vezet Kalas Zsuzsa (*Soha össze nem érő*); nem kevésbé dekadens (a maga tomboló expresszivitása ellenére is) Hudák Marianna Maja (*Elveszett kapcsolatok keresése*). Szentgyörgyi József hőse *Az érzelmek labirintusában* vergődik, Kozák Attila *Tévíútról* beszél; Lőrincz Róbert szerint *Az élet kusza*; Lengyel Zsüliett a végső lemondás félelmét nevesíti akrilképén (*Sohase jutunk át*).

A labirintus jelzője (minőségi attribútuma) meghatározza nemcsak az útvesztő sajátosságait, hanem a hozzá való viszonyt is. Ezek kínálata nemkülönben változatos. Van nemcsak egyenes, hanem plasztikus *Kettős labirintus* is (A. Varga Imre), Aknay János egy látszólag fegyelmezett, mégis indulatokkal bolygatott, a fájdalom útját bejáró harmóniakeresés *Emléklabirintusába* vezet (egyébként a labirintus emlékezetként jelenik meg Zoltai Bea olajképén is). Csengery Béla *Hitlabirintust* mutat be, ugyanúgy a *Hit labirintusa* ölt formát R. Török Mária tűzzománcán, mandalakompozícióban. D. Kiss Ilona Mária és Duska Károlyné *A gondolatok labirintusában* keresi a kiutat (vagy éppen a középpontot). *Piros színei labirintusát* állította ki Dobó Katalin; a *Városi labirintus* személytelensége riaszt Fiók László képén; az *Életlabirintus végére* komponált utóhangot Fóris Katalin.

Létezik továbbá *Elfelejtett labirintus* (Gyulai Lajos olajképe), *Gyűjteménylabirintus* (Horovitz Magdolnától), *Naplalabirintus* (Katona Kata szitanyomata), *Rózsalabirintus* (Kelecsényi Csillától), *Kultúra-labirintus* (Külüs László Ákos olajképe), *Örök labirintus* (Kun Éva kerámiája). Képzőművészeti testet ölt a *Vidám labirintus* (Véghseő Klára), a *Janusz arcú labirintus* a maga látszólagos szimmetriájával, ám csupa szabálytalanságból és aszimmetriából megkomponálva (Varga László művén), a *Kiszámítható labirintus* (Ozora Sebestyénne Pélynyi Mária), a *Sejtlabirintus* (Palásti Erzsébet) és az *Időlabirintus* is (Zoltai Attila olajképén). Nem elhanyagolható a léleklabirintusok száma sem, ilyen útvesztőt mintáz például Balogh Sándor bronzplasztikája, Bánföldi Zoltán fotónyomata vagy Hegyiné Szántai Marianna tusrajza.

A természetben föllelhető, labirintusra emlékeztető, azt asszociáló formák művészi dokumentumokként jelentek meg a fotókon: Aknay Tibor gyökértörzsén (*Tükörszimmetria*); Czibal Gyula a töredezett szik rajzolataiban látja az útvesztőt; Baricz Katalin a felülről fotózott New York-i épület- és utcarajzban érzékeli a labirintust; Barakonyi Zsombor pedig fotóillúziót kelt az *Irodaházat*

bemutató akrilképén, egyúttal a belső képet és a tükröződések is labirintus-szerűen zavarja össze. S a káosz még mindig jobb, mint amilyen veszélyes lehet a szorongás (önpusztításunk és környezetszennyező féreggé változásunk miatt), üzenheti Finta Edit *Kafkai hangulat* című fotográfiája. Nyolcképes fotó-tablójával az elágazások, döntések, megállók, egyáltalán a pillangóhatások és párhuzamos lehetőségek, sorsalternatívák labirintusába vezet Kanyó Ferenc (*Mátrix I.*); s olyan vizuális retorikai alakzatokkal is gyakran találkozunk, mint a halmozás (pl. Székelyi Kati *Élet-töredékek 2.* című kollázsán).

A labirintus mint a káosz és a rend közötti harc naiv ábrázolása B. Boros Ilona kézi hímzéses textilmunkája (*Mentsetek meg kismadarak!*); a káosz látszik győzedelmeskedni viszont Berkecz Éva grafikáján (*Útkereső angyalok*). S nemcsak a fent és lent találkozása (máskor harca), hanem a Thészeusz–Jézus párhuzam kifejezője is Bakos Erzsébet *Labirintus*-gobelinképe; az *Angyali üdvözlétklasszikus* szituációs keretéhez fordul Garabuczy Ágnes reményteljes *Labirintus*-képén; Gránitz Miklós kereszt alakú fára kasírozott fotómontázsa (*Keresztbejárás*) pedig szintén a labirintus keresztyén jelentéskörét, a megváltásmotívum személyes átéltségét fejezi ki, illetve az egyéni zárandoklatok jelentőségét is hangsúlyozza. Az angyalszárnyú bohócok labirintusa (Csollák Mihály festménye) azonban inkább egzisztenciális: a kényszerű szerepek és érzelmek között tévelyeg az ember. S mindenképpen a rendteremtést (a lelki nyugalom, szellemi béke megtalálását) sugallják a mandalaserűen fölépített kompozíciók, melyek erős rokonságban vannak a geometrikus labirintus-képekkel.

Összegzés

A Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének szentendrei kiállítása a modern reflexiók sorát kínálta, nem feledkezve meg sem a téma, sem a műfaji variánsok klasszikus követelményeiről, egyaránt bátran élve a témaválasztás történelmi-mitológiai kontextusú és szabadon reflektált, asszociatív kiszélesítésének lehetőségével. A rejtjelezett/sejtetett szakrális üzenetek mellett közvetlen válaszokat kaptunk emberi és angyali párbeszédeink, kapcsolataink létezésére vagy hiányára, ugyanakkor műveltségi anyagot is feldolgoztak a képek, szobrok és installációk, irodalmi, és filozófiai, történelmi (egzisztenciális) és érzelmi, önmeghatározó és sorsértelmező problémákra kínálva képzőművészeti megoldásokat.

Afféle „elágazó ösvények kertjeként” itt is többszörös játék tanúi és részesei lehettünk a labirintussal, ám ezúttal nem az írás, hanem a képzőművészeti alkotás és értelmezés útvesztőiben. Mint a felsorolt példák sejtetni engedik, a képelbeszélő fölmutatja az anyaméhből való megszületés ősmintáit (1); ez a megszületés egyúttal beavatás (2), mint ilyen elválaszthatatlan a fénykereséstől (3). A felfedezendő, ismeretlen terep alaprajza egyaránt hasonlít egy városhoz (4), a kozmoszhoz (5) vagy a mindkettőt mintázó emberi testhez (6) – ezen belül a szívhez és elméhez (7) –; ám a rekonstruáló emlékezet nem az eredeti labirintusokkal dolgozik, hanem másolatokat hoz létre (8). A körkörös, ciklikus, végteleníthető útvonalakban középpontkereső önismereti játékokat fedezünk föl (9): a szimmetriában, tükörképszerepben, önreprezentációkban (10) folyton ott van a választás kényszere és a változás lehetősége (11). A mitológiai történetminták és az archetípusok nyomait követve (12), idő és tér aktualizáló, egymásra referáló játékanak képeit kapjuk (13), melyekben az álomlogika fordulatai és a racionális megoldások vetélkednek egymással (14). Továbbá az irodalmi szövegreferenciák (15) ugyanolyan erővel hatnak, mint a természeti formák (16), az egyik legerősebb vonulat pedig a szakrális tereket és olvasatokat létrehozó szándékban (17) érhető tetten.

A kiállítás 2014. szeptember 7. és október 10. között volt látható a szentendrei MűvészetMalomban. Az udvaron azonban *Labirintus ház* elnevezéssel föl-építettek egy monumentális installációs rendszert, melynek koncepciótervét Sárkány Győző (Udvary Ildikó mellett a másik kurátor) készítette el. Ez az önálló mű maga is egy – 63 négyzetméteren kialakított – valóságos labirintus, melynek két és fél méter magas falain az eredeti művek digitális másolatai jelennek meg – a „művészet labirintusát” tehát ezek az egymás mellé helyezett alkotások sokaságából létrehozott falak alkotják.

„A 628 alkotó (képző-, ipar- és fotóművész) digitalizált munkáival tapétaszerűen bevont, labirintus falak izgalmas élményt kínálnak a látogató számára. Az installáció-építmény – mintegy külön életet élve – a projekt bezárása után is helyén marad, óriás katalógusként összefoglalva és dokumentálva a már lebontott kiállítást. A digitális alkotások az eredeti műveket, illetve azok egy részletét mutatják be. [...]Egyes művek többször is megjelennek, ismétlődnek ebben a végtelenített kompozíció-struktúrában, felerősítve ezzel a látvány karakterét, a labirintus élményt.” (Sárkány 2014. 334)

Íme tehát egy újabb lehetséges útvonal. S vajon hány ki- vagy bejárata, olvasata értelmezése van még a labirintusnak – a szentendreinek is?

IRODALOM

- ARGEJÓ Éva (2011): A világ mint labirintus. *Holmi*, 2011/7. , 930–935.
- BAKA István művei (2003): *Versek. (Bombitz Attila szerkesztésében és utószavával)* Tiszatáj Könyvek, Szeged
- BARTHA Judit (2003): Három „kínai” útvesztő. *Jelenkor*, 2003/10.
<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/116/harom-kainai-utveszto> (Letöltve: 2014. 11. 13.)
- BECKETT, Samuel (1989): *Előre vaknyugatnak*. Európa, Bp.
- BORGES, Jorge Luis (1986): *A titkos csoda*. Európa, Bp.
- BORGES, Jorge Luis (1987): *ADon Quijote apró csodái*. In: Uő: *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat, Bp., 171–174.
- BORGES, Jorge Luis (2009): *Az Ezeregyéjszaka*. In: Uő: *Az ős kastély*. Európa, Bp., 183–200.
- CALVINO, Italo (1985): *Ha egy téli éjszakán egy utazó*. Európa, Bp.
- ECO, Umberto (2002): *A rózsza neve*. (Ford.: Barna Imre) Európa, Bp.
- ECO Umberto (2004): *La Mancha és Babel között*. Európa, Bp.
- ELIADE, Mircea (2006): *Mítoszok álmok és misztériumok*. (Ford.: Saly Noémi) Cartaphilus, Bp.
- HALÁSZ László (2000): *Szövegjáték; az olvasó átváltoztatása*. In: Uő: *Az értelmezés változatai*. Csokonai, Debrecen
- HODROVÁ, Daniela (2001): A káosz poétikája. *Magyar Lettre Internationale*, 2001/tavaszi, 44. sz.
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre44/hodrova.htm> (Letöltve: 2011. 11. 13.)
- KELECSÉNYI László (2014): Miből lehet felépíteni egy történetet? *Magyar Művészet*, 2014/3–4., II. évf., 63–69.
- MAGYAR Miklós (1986): *A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény, az új regény és a nouveau nouveau roman*. Akadémiai, Bp.
- MOLNÁR GÁBOR Tamás (2005): *Az útvesztő mint a posztmodern irodalom metaforája*. In: Uő: *Világ-irodalom a modernség után*. Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 75–95.
- PILINSZKY János (1987): *Összegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Bp.
- PILINSZKY János (1993): *Ország Lili búcsúztatója*. In: *Pilinszky János összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek I–II*. Századvég, Bp., II. 310–311.
- P. SZABÓ Ernő (2014): A labirintus bejáratában. *Új Művészet*, 2014/szeptember
<http://www.ujmuveszetfolyoirat.hu/2014/09/a-labirintus-bejarataban/>
- SANTARCANGELI, Paolo (2009): *A labirintusok könyve. Umberto Eco előszavával*. (Ford.: Karsai Lucia). Európa, Bp.
- SÁRKÁNY Győző (2014): *Labirintus ház*. In: UDVARY Ildikó (szerk.): *Labirintus*. Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, Bp. 334.
- UDVARY Ildikó (2014): *A Labirintus képei. A MAOE Labirintus című tematikus kiállítása*. In: Uő (szerk.): *Labirintus*. Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2014): *Egy angyalabirintus rítuskellékei*. In: Uő: *Angyalok és szövegiáratok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 226–230.

Csollák Mihály: Labirintus I. Bohócok

Lengyel Zsüliett: Sohase jutunk át
(A MAOE 2014. évi szentendrei Labirintus-kiállításának anyagából)

Normák és értékek a női magazinokban, avagy a sportolónők „sportolótlanítása”¹

Tanulmányom azt vizsgálja, hogyan jelenítik meg a női sportolókat a magyar női magazinok. Feltevésem szerint a „sztárok” közt legkevesebbet a sportolók szerepelnek a női magazinokban, és ez az egyetlen olyan terület, ahol a sztár megjelenítése döntően az általa nyújtott teljesítménynek megfelelően alakul. Arra voltam kíváncsi, miként változnak a médiaszövegek Anna Szergejevna Kurnyikova, Egerszegi Krisztina és Kulcsár Anita aktív sportolói tevékenysége alatt, illetve azt követően, és hogyan alakul esetükben az ikon vagy a gyász narratívája? A sztárkonstruálás folyamatának elemzéséhez magazinok cikkeit és interjúkat, hazai és nemzetközi kutatások eredményeit használtam.

A sport populáris kultúrában betöltött szerepének vizsgálata nem új keletű. Széles azoknak a tudományterületeknek a listája, amelyek a sportot funkcionális, szubsztanciális vagy közgazdasági és társadalmi szempontok alapján közelítik meg. (Povedák 2009) Készültek már tanulmányok a sport vallásként történő értelmezéséről, és ugyancsak elemezték a női sportolók alulreprezentáltságát a sportsajtóban. Mindezek ellenére hazánkban még nem alakult ki a női sportolók sajtórepresentációs formáit kutató hagyomány, a női magazinokban való megjelenítésük vizsgálata is viszonylag új terület. Érdeemes tehát azt megfigyelni, hogy a női magazinokban – szemben a sportmagazinokkal – megjelenő női sportolókról szóló cikkek és fotók milyen képet közvetítenek. Feltételezésem szerint a királyi családok tagjai, a televíziós személyiségek, a színészek, zenészek és a sportolók közül az utóbbi csoportról jelenik meg a legkevesebb írás a magyar női magazinokban, annak ellenére, hogy maga a sport képes a közönséget homogén szegmensekre bontani, és általa emberek százazrei válnak egy-egy sportág rajongójává.

¹ A sportolónők sportolótlanítása kifejezés Dr. Gáldiné Gál Andrea (2007) *Sport és társadalmi nem a 21. század elején a média tükrében Magyarországon* című doktori értekezésében szerepel; a kifejezést egyébként először Eitzen és Baca Zinn (1989) használta.

Hogyan jelenik meg Anna Szergejevna Kurnyikova, Kulcsár Anita és Egerszegi Krisztina a *Kisgyed*, a *Meglepetés* és a *Nők Lapja* cikkeiben? – Összegyűjtöttem az összes olyan cikket, amely közvetve vagy közvetlenül foglalkozik az említett sportolónőkkel. A címdalakat, cikkek és fotókat mikroelemzéssel vizsgálom meg. Mivel a kiválasztott sportolók mindegyikének életében megfigyelhető egy olyan törés, amely után a sport szerepe karakteresen átalakul, ezért mindhárom sportoló esetében különválasztottam a megjelent cikkeket. Először azokat az írásokat vizsgálom, amelyek sportolói tevékenységük alatt jelentek meg, a második egységben azokat, amelyek már visszavonult, egykori sportolókként foglalkoznak velük. Az itt kapott eredmények azért lehetnek alapjai akár további kutatásoknak is, mert amint azt többek között Gofman (1976) is kifejtette: „*a nemek ábrázolása jelentős üzeneteket közvetít az aktuális nemi identitást meghatározó normákról és értékekről*”. (Gál et al. 2008, 35) Az elemzések tehát segíthetnek rámutatni olyan elemekre, amelyek tökéletesen leképezik a nemek helyzetét, és a világot, amelyben élünk.

A nőiesség megtestesítője: Anna Szergejevna Kurnyikova

Anna Szergejevna Kurnyikova orosz teniszező nő 1995-ben lépett elő profeszionális játékosá. A profi sporttól hát- és gerinc sérülései miatt 2003-ban vonult vissza. 16 WTA tornát nyert meg, és 1999-ben világbajnok is volt. A legjobb világranglista helyezése a nyolcadik volt. 1998-ben a *People* magazin a világ 50 legszebb nője közé választotta. (Kurnyikova) A nemzetközi szakirodalomban ismert a *Kurnyikova-szindróma*ként emlegetett jelenség. Annak ellenére, hogy sosem nyert Grand Slam versenyt, rendszeresen megjelent a médiában, s őt tartották a nőiesség megtestesítőjének.

A sportolónőről publikált cikkek elemzésének kettős jelentősége van: a közölt írások fokozhatják és tompíthatják is a nemekkel kapcsolatos sztereotípiákat, (Gál et al. 2008) de magának a sportágnak a kedveltségét szintén meghatározhatják. Kurnyikováról a fent említett magazinokban nyolc cikk jelent meg: három még aktív sportolói tevékenysége alatt, öt pedig utána. A közlés időpontját illetően nagyobb versenyek (pl. Australian Open) dátumához csak két írás kapcsolható. Műfajukat tekintve „puha hírek”, melyek szórakoztató értéke magasabb a hírértéknél. *Iglesias is megerősítheti – Kurnyikova a legjobb nő; Anna tényleg férjnél volt; Turistákat csábít a teniszcsillag. Aprópénzre váltja hírnevét?*

Enrique Iglesias: Igazából szerelem! – Végre nyíltan vállalja érzelmeit; Bajban Kurnyikova (Meglepetés 2002–2004); Egy Moszkvai Amerikai Káprázatos(an) (Kiskegyed 1998); Mint a viccben; Kurnyikova facér (Nők Lapja 2001–2004).

A róla megjelent cikkekben három szerep azonosítható: szépség (5), feleség/ elvált nő (2) és sportoló (2 írásban). Ez a tendencia megfigyelhető a magazin által adott megszólításokban és a jelzőkben is. A 12 jelző közül hét külső tulajdonságára utal (gyönyörű, legjobb nő, vonzó orosz leányzó, szőke ciklon, sexi, szőke hajú, bombázó termetű), kettő sportolói tevékenységére (orosz teniszcsillag, teniszező), három származására, illetve egyéb megjelölést takar (vicces, Moszkvai Amerikai, sztár); és a cikkek is az attraktivitást emelik ki.

A teniszezőről megjelent hét képet Molnár Győző (1998) kategóriái (erődemonstrációt, extrém helyzetet, természetes tevékenységet és esztétikumot ábrázoló képek) alapján soroltam be. Egy fotó erődemonstrációt mutat, kettő természetes tevékenységet, négy pedig esztétikumot közvetít. A magazinok által alkalmazott médiastratégiák az attribútumok és a tartalom szempontjából egyaránt trivialiszták a teniszezőt. Az ikon narratíva elemzése során kapott eredményeket nézve, kérdés lehet, hogy Anna Kurnyikova, a róla megjelent cikkek alapján, a sztár vagy a celeb kategóriába sorolható-e be. Síklaki István szerint a sztár letett valamit az asztalra, és azért lett híres, míg a celebet a média konstruálja. (Id.: Németh – Tóth 2009) Ez alapján a sztár kategóriába sorolható, mivel azonban a média érdeklődése sportolói tevékenységétől teljesen a magánélete felé fordult, és az előbbit háttérbe szorította, olykor el is mosta, így sokkal inkább celebként jelent meg a magazinokban. Ez pedig befolyásolhatja, hogy mennyire marad tartós jelenség. „Az eleve nyilvános térben szereplő, ismert ember is válhat celebrityvé, ha a személy közérdeklődésre számot tartó, funkcionális tevékenységéről [...] a média érdeklődése a magánélete felé fordul, és annak részleteit igyekszik bemutatni.” (Munk 2009)

A legek legje: Egerszegi Krisztina

Egerszegi Krisztina ötszörös olimpiai, többszörös Európa- és világbajnok úszó – egyike a modern olimpiák legsikeresebb magyar sportolójának. A legfiatalabb magyar olimpiai bajnok 1988 óta, és a Magyar Szent István Rend kitüntettetje. (Egerszegi) 1996-ban vonult vissza a profi sporttól, az Atlantai Olimpia után. A kiválasztott magazinokban 14 cikk jelent meg róla, a hírek mindegyike puha

hír, amelyekből tíz címlapi írás. Ezek közül hat az aktív sportolói tevékenysége alatt jelent meg, nyolc pedig visszavonulása után. Az 1996 előtt megjelent cikkek mindegyike olimpiai játékok dátumához köthető. Öt írás műfaja rövid hír, míg a többi riport, interjú és összeállítás. Az utóbbiak sportolói tevékenységének befejezése után jelentek meg.

Ezek jelentősége abban rejlik, hogy a hírek és a hosszabb műfajú anyagok teljesen eltérő konstrukciókat hoznak létre. Míg a hír az alapkérdések megválaszolására törekszik, alapvető információkat közöl, addig a hosszabb anyagokban a sztár is nyilatkozik, így lehetőséget kap arra, hogy újabb és újabb szerepekben mutakozzon meg. Az írásokban négy szerepet azonosítottam: a sportoló, az anya, a divatos nő és az üzletasszony szerepét. Kiemelendő tény, hogy ezek együttesen, egymás mellett jelennek meg az írásokban.

A jelzők az Egerszegi Krisztinát övező tiszteletet mutatják. Ő az úszókioldottség női favoritja, a legék legje, Krisztina királynő, a világ egyik legnagyobb sportolója, Egér, Egérke, az évtized nője, a legkedvesebb, a legaranyosabb és a legsikeresebb. A róla megjelent 35 kép közül 18 sportolói tevékenységéhez köthető, 5 képen divatos nőként jelenik meg, 12 kép pedig családi életével hozható összefüggésbe.

Az Egerszegi Krisztina köré felépült ikon narratíva mindvégig megtartotta a sportközpontúságot, noha időközben újabb szerepekkel egészült ki. 1996-ot követően a cikkek többsége a magánélete és a családja felé fordult, azonban itt is megmaradtak azok az állandó elemek, amelyek sportolói tevékenységére utalnak (az esztétikum kategóriájába sorolható képeken is feltűnik a víz, mint állandó elem).

Hogy miért övezi őt ekkora tisztelet, és Kurnyikovával ellentétben miért kap a sport központi szerepet a róla megjelent cikkekben? Ennek az lehet az oka, hogy egyrészt Egerszegi Krisztina magyar – a „miénk” –, másrészt láttuk felnőni, hosszú karriert futott be, amit a média is követett, harmadrészt pedig egy olyan klasszikus családmodellt testesít meg, amely az emberek számára orientációs mintaként szolgálhat. Ráadásul a Magyarországon egyik legnépszerűbb sportágban lett ismert, és mivel egyéni sportágról van szó, Egerszegi Krisztinára összpontosulhatott a figyelem.

Azt is érdemes lehet megemlíteni, hogy az úszófavorit a rendszerváltás idején lett ismert, amikor az egzisztenciális problémák sora és a létbizonytalanság uralta a közhangulatot. A tradicionális családmodell felbomlása miatt pedig a sztárok mind nagyobb szerepet kaptak a szocializációban, kapaszkodási pon-

tokként szolgáltak. A sztár és celeb kategóriák közötti különbségeket mérlegelve, úgy vélem, hogy Egerszegi Krisztina a sztár kategóriába sorolható, hiszen annak ellenére, hogy a cikkek magánéletével is foglalkoztak, sosem mellőzték a tényt, hogy egykori világklassziszról van szó. Mivel pedig ritkán nyilatkozik, megközelíthetetlené vált, így generálja a köré felépült kultuszt.

A szerepek nélküli sztár: Kulcsár Anita

Kulcsár Anita Európa-bajnok, olimpiai ezüstérmes magyar válogatott kézilabdázó volt, 2004-ben a világ legjobb játékosává választották. 2005-ben tragikus autóbalesetben életét vesztette. (Kulcsár)

A három női magazinban (*Kiskegyed*, *Meglepetés*, *Nők Lapja*) egyetlen cikk sem jelent meg róla, így azokban például sem az eredményes sportoló életét, sem pedig a temetés médiarítusát nem tudtam elemezni, hiszen nem épült köré gyász narratíva. Feltételezésem szerint ennek oka az lehetett, hogy csapatsportban játszott, így megosztott figyelmet kapott. Egerszegi Krisztinával ellentétben, őt nem láttuk felnőni a médiában. 2000-ben, a Sydney Olimpián vált híressé, abban az időszakban, amikor már túl voltunk az 1996-os médiatörvényen, kereskedelmi csatornák kezdték meg működésüket, javában zajlott a sztárgyártás, így rá kevesebb figyelem jutott, ráadásul egyéb szerepeket sem kapott a médiától, így nem maradhatott tartós jelenség.

Összegzés

Az itt kapott eredmények rávilágíthatnak a média olyan mechanizmusaira, amelyeket alapul véve, érdemes lenne kibővíteni a vizsgálódást további sztárok megjelenítésére is (jómagam egy összetett kutatás részeként foglalkoztam a sportolókkal). Azonban a fentiekből is levonható néhány következtetés.

A sportoló olyan sztártípus, akiről alig jelenik meg írás a magazinokban. Ennek oka az lehet, hogy sztárként a legkevésbé ők tudnak és akarnak nyilatkozni magánéletükről, ami a női magazinok alapvető igénye lenne. A televíziós sztárok és a színészek azért lehetnek olyan népszerűek ezekben a lapokban, mert az előbbieket a bizalmasságra, az utóbbiakat az individualizmusukra építik fel a hírnevüket, szemben a sportolókkal, akik a teljesítményükre.

Az elemzések megmutatták, hogy a látvány esztétikája különösen fontos a sportoló sztároknál, és pozíciójukat döntően az is meghatározza, hogy mikor kerülnek be a médiába, illetve, hogy egyéni- vagy csapatsportban játszanak-e.

A külföldi sportoló sztárokról jellemzően más forrásból átvett rövid hírek jelennek meg, s mivel ezekben a sztárok nem tudnak megnyilatkozni, az attraktivitásuk kerül a középpontba. Ráadásul a hozzánk érkező hírek egy eltérő társadalmi kultúrában jönnek létre. Ezzel szemben a magyar sportolókról – éppen azért, mert több lehetőség van riport vagy egyéb hosszabb műfajú cikk készítésére – más konstrukciókat hoznak létre a szövegek. Maguk is részt vesznek a róluk alkotott kép kialakításában; magyarként, tisztelet övezi őket, teljesítményük kerül a középpontba.

A női magazinokban végül azok a sportolók tudnak tartósan jelen lenni, akikhez különféle szerepek társulnak, és szerepeikkel együtt is könnyebben azonosíthatók a fogyasztók számára

IRODALOM

- GÁL Andrea – KOVÁCS Árpád – VELENCZEI Attila (2008): Sport, Gender és Média: A női és férfi sportolók megjelenítése a sajtóban. *Szociológiai Szemle*, 2008/3., 35–38.
- MOLNÁR Győző (1998): *A nemek reprezentációja a magyarországi nyomtatott médiumokban*, Hungarian Coach, Bp.
http://www.magyardo.hu/kiadvanyok/pdf/ME_19984.pdf
- MUNK Veronika (2009): Sztárság, elméletben. *Médiakutató*, 2009/tavaszi
http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavaszi/01_sztarsag_elmeletben/?q=munk+veronika#munk+veronika (2014. 01. 31.)
- NÉMETH Tibor Máté – TÓTH Péter István (2009): A celebek szerepe. *Médiakutató*, 2009/nyári
http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_02_nyar/07_celebek_szerepe/ (2014. 02. 18.)
- POVEDÁK István (2009): *Hősök és sztárok*. (PhD értekezés) Bp.
- POVEDÁK István (2011): *Álhősök, Hamis istenek?* Gerhardus Kiadó, Szeged.
- Egerszegi Krisztina. http://hu.wikipedia.org/wiki/Egerszegi_Krisztina (2014. 01. 28.)
- Kulcsár Anita. http://hu.wikipedia.org/wiki/Kulcs%C3%A1r_Anita (2014. 02. 18.)
- Kurnyikova, Anna Szergejevna http://hu.wikipedia.org/wiki/Anna_Szergejevna_Kurnyikova (2014. 01. 27.)
- Kiskegyed* magazin lapszámai 1993–2012.
 Hídváry Péter (a *Kiskegyed* felelős szerkesztője – Személyes interjú: 2013. 05. 22.)
- Meglepetés* magazin lapszámai 1995–2012.
 Hegedűs Noémi (a *Meglepetés* főszerkesztője – Személyes interjú: 2013. 05. 22.)
- Nők Lapja* magazin lapszámai 1990–2012.
 Vékási Andrea (a *Nők Lapja* főszerkesztője – Személyes interjú: 2013. 05. 22.)

A sztereotípiák nélküli Kálvin

Herman J. Selderhuis: Johannes Calvin – Mensch zwischen Zuversicht und Zweifel. Eine Biografie

Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2009

Kálvin János születésének 500. évfordulójára jelent meg Herman Johan Selderhuis holland egyháztörténész a reformátor életét bemutató monográfiája. Selderhuis a XXI. századi Kálvin-kutatás kiemelkedő képviselője. Számos tanulmány szerzője, 2004 óta a Nemzetközi Kálvin Kongresszus (*International Congresson Calvin Research*) elnöke, mely történeti és teológiai Kálvin-kutatással hivatott foglalkozni. A négyévente üléselő kongresszus a kutatás legújabb eredményeit igyekszik összegyűjteni, és felmutatni szerte a világból. Az appeldorni teológus a vezetője a *Refo500* mozgalomnak is. Ennek célja különféle programokkal, konferenciákkal, utazásokkal, könyvekkel, koncertekkel, kiállításokkal felhívni a figyelmet a reformáció fél évezredes jubileumára, valamint tudományos kutatásokat támogatni.

Herman Johan Selderhuis anyanyelvén jelent meg először a Kálvin életét bemutató könyve „*Calvijneemens*” címmel, majd ezt követték az angol és német nyelvű kiadások is. Jelen beszámoló a német fordítás alapján készült. Ennek címe: „*Johannes Calvin – Mensch zwischen Zuversicht und Zweifel*”. (Az angol fordítás címe: „*John Calvin: A pilgrim's life*”.)

Selderhuis művében új oldalról közelíti meg a genfi reformátor életének bemutatását. Kutatásaihoz jellemzően nem az előítéletekkel terhelt puritán és fanatikus Kálvint igyekszik bemutatni, hanem törekszik arra, hogy ezektől mentesítse őt. Írásának középpontjában az ember áll, ahogyan arra a holland és német címek is utalnak. A könyv egyik különlegességét az adja, hogy a szerző a reformátor, teológus, egyházszerző és hívő Kálvint állítja az olvasó elé, tudatosan megszabadítva őt az eddigi „klasszikus” Kálvin életrajzok által felvázolt sztereotípiáktól.

A monográfia másik novuma az, hogy Selderhuis írásnak alapját kizárólag elsődleges források szolgáltatják. Kálvin levelezéseire, ígehirdetéseire és né-

mely pontokon *Institutió*jára támaszkodik. Szekunder irodalmat, egyéb Kálvin életrajzot nem használt monográfiája elkészítéséhez. A forrásokra történő utalások mindig a szövegben, zárójeles megjegyzésként szerepelnek.

A Kálvin mindennapjaiból származó idézetek sokasága életszerűvé teszi a biográfiát, és magával ragadóan eleveníti meg a reformátor hétköznapijait. A szerző törekszik addig kevésbé hangsúlyozott különleges részleteket ismertetni, és azokat sokszor szórakoztatóan bemutatni. A reformátort körülvevő világgal ellentétben, Selderhuis a reformátor saját világát igyekszik az olvasó elé tárni. Alkotását egy próbálkozásnak tartja, amelyben Kálvinról leveszi a hegyes szakállú, könyv felett dogmatizáló, eretneket égető jelmezt, és saját emberbőrbe bújtatja őt (10).

A kálvini életrajzot elbeszélő mű, egy a reformáció eseményeit összefoglaló időrendi áttekintéssel kezdődik, mellé állítva Kálvin életének főbb történéseit. A szerző jó érzékkel helyezte el írása elején a korszakot áttekintő táblázatát, mivel sokszor szövevényesnek tűnő elbeszélésben számos utalás található a reformátor korábbi vagy későbbi tevékenységeire. Ez megkönnyíti az olvasó helyzetét, különösen a Kálvin életrajzával először találkozó érdeklődőt. A könyv végén Kálvin egyes kortársainak rövid életrajzi összefoglalója olvasható, a tejjesség igénye nélkül.

Selderhuis könyve mind a tíz fejezetét metaforikus címmel látta el. Ezek közül hat negatív jelentésű, sugallva ezzel a reformátor nem könnyű életét. A tematizált fejezetek kronológiailag követik egymást. Így olvashatunk az *árváról* (1509–1533), akinek életében meghatározó szerepet játszott édesanyja korai elvesztése és édesapja vas akarata. Jellemző a szövegre is a metaforikus képek gyakori használata, és a reformátor életét átkaroló szimbólumok, hasonlatok nagy száma. Jóllehet édesanyját elveszítette, de az egyház átvette ezt a helyet az életében „mert senki sem nevezheti Istent atyjának, akinek az egyház nem az édesanyja” (17). Édesapja halála még inkább erősítette Isten atyai szerepét életében, akit korábban inkább bíróként ismert (27).

Isten gondviselése végigkísérte a reformátor életét. *Zarándok*ként járt-kelt a világban, leginkább a Párizsból történő menekülés után tapasztalhatta meg ezt a létet. A második fejezet a *zarándok* (1533–1536) Kálvint mutatja be. A mennyország, ami felé a reformátor egész életében igyekezett a nyugalom és a biztonság reprezentánsa, a világ a mozgásé és instabilitásé (46). Ennek ellenére az Isten által elrendelt értelmet keresi minden történésben, mert Isten céltudatosan cselekszik, és ezt teszik a kálvinisták is (49).

Útján haladva *idegen* (1536–1538) lesz. Kálvin új emberként új hitet képvisel Genfben, mindezt egy új egyházban kívánva megvalósítani, az Ígéret földjén, ellentétben Franciaországgal, amit Egyiptommal azonosított. Feladatát a Sion falán vigyázó őréhez hasonlította (85). Eligazítást nyújtó, biztos pont az életben és feladata elvégzésében egyedül a Biblia, amit saját életrajzaként olvasott. Az idegen, korábban Isten pásztorkutyájának tartotta magát, azonban elűzött kutya lett belőle (102).

A *menekült* (1538–1541) életének a szerző szerint legszebb napjait töltötte Strassbourgban. Békés, teológiailag termékeny időszakként olvashatunk az elzászi évekről. A városban fogalmazta meg mindazt, amit reformátusnak tartunk. Teológiai munkásságának egyik alapja a zsoltárok könyvének és a Római levél magyarázata is erre az időszakra tehető.

Menekültből *prédikátor* (1541–1546) lett a reformátor ismét Genfben. A szószerket Isten trónjának tartotta, a templomot pedig Isten iskolájának. Érezhetően ekkor jött el Kálvin ideje. Teljes mértékben fölmenti őt a református diktátor szerepe alól. A várost nem azonosítja egy református NDK-val, aminek Kálvin lett volna a kíméletlen, mindent ellenőrzése alatt tartó vezetője (155).

Mivel a városi tanács meghatározó tekintélye miatt személye nem sokat nyomott a latban, *áldozatként* (1546–1549) jelenik meg a Kálvin, aki részben magának, részben a körülötte lévő történéseknek is köszönhette, hogy egyik konfliktusból a másikba esett. Számos sikertelenség eredményeként, megtört, pesszimista emberré vált, aki a körülmények áldozata lett (194).

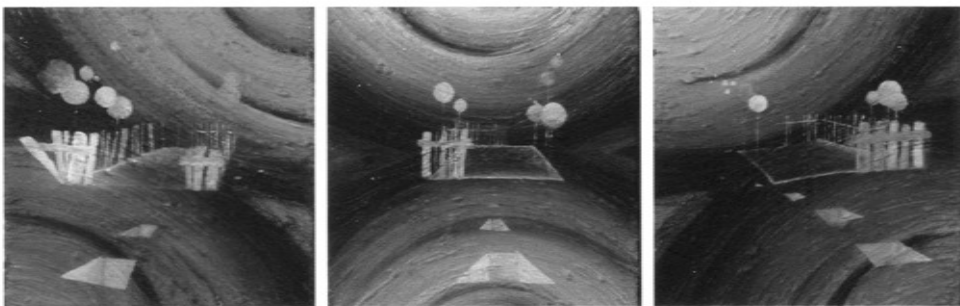
A reformátor szomorúságát csak fokozta felesége, Idelette Bure (1507–1549) elvesztése. Kilenc év házasság után tizenöt éves özvegység következett. Az *özvegy* (1549–1551) hajdani hitveséről, házasságról, házasságkötésről, nőkről alkotott levelezéseiben nyomott hagyott véleménye tárul az olvasó elé, kiegészítve öccse, Antonie (kb. 1511–1573) eltört házasságának történetével. A családi história megelevenítése szintén a könyv különlegességét adja.

Kálvint egész életében betegség gyötörte. A *beteg* (1551–1554) nemcsak testi, hanem lelki gyötrelmek elszenvedője is volt. Ebben a megpróbáltatásban is Isten szüntelen gondviselését látta. A szerző megjegyzésével kiegészítve, így válhatott ideális beteggé (240). Orvosát, Benoit Textor-t megemlítve, egy másik, spanyol orvos is fölbukkan. Selderhuis nem beszél Kálvinról a Szervét ügy kapcsán. Ezzel is felmentve őt a vádaskodástól, és saját magát is mentesítve az állásfoglalás kényes terhe alól. Egy, a világban és a hit tanai között eltévedt emberről ír, aki saját maga kereste a konfrontációt.

1555 és 1559 között szelet kapott vitorlájába a genfi teológus. *Kormányosként* jellemezhető élete. 1536-ban még csak egy jachtot kormányzott, míg 1559-ben már egy csatahajót. Ezzel a képpel az *Institutio* két kiadására gondol Selderhuis (274). Az egyházi élet mellett saját munkásságát is vasfegyelemmel irányította. Itt említi meg (érintőlegesen) Max Weber nevét és elméletét (261). A protestáns etika és a kapitalizmus szellemetáglalása helyett, a rövid alfejezetben, a protestánsok példaadó munkamoráljára helyezve a hangsúlyt.

A záró fejezet a *katonát* (1559–1564) állítja elénk. Az egész életében harcoló reformátor szolgálatának köszönhetően elnyerte a genfi polgárjog egyik fokozatát. Legerősebb fegyvere az Írás volt, amit a Genfi Akadémián és a szószéken élete végéig tanított. Nem kapunk teljes képet kizárólag a forrásokat tanulmányozva sem a genfi reformátorról – véli a szerző – a mennyországban történő beszélgetés azonban választ adhat további kérdéseinkre, jegyzi meg záró sorában Herman J. Selderhuis.

Selderhuis biográfiájában nem egyszerűen Kálvin életének eseményeit veszi sorra, hanem azok hatásáról ír, a hitújító személyes életére nézve. A forrásokkal nemcsak egyszerűen bizonyítja, alátámasztja az eddig ismert tényeket Kálvin életével kapcsolatban, hanem azokból következtetést von le a kálvinista létre nézve. Stílusának köszönhetően könnyű az olvasmány, tartalmát tekintve mégis igényes, hiteles, elsődleges forrásokon nyugvó, színes, életszerű beszámolót kapunk a genfi reformátor fordulatokkal teli életéről.

Góra Orsolya: Az elágazó ösvények kertje
(A MAOE 2014. évi szentendrei Labirintus-kiállításának anyagából)

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARÁTH BÉLA LEVENTE – *történész, teológus*

BERNÁTHNÉ SOMOGYI MÁRTA –

BRUSZEL DÓRA – *PhD-hallgató*

HEGYI ÁDÁM –

KMECZKÓ SZILÁRD – *filozófus*

VAVRANCSIK REGINA – *PhD-hallgató*

VITÉZ FERENC – *irodalmár, vizuáliskommunikáció-kutató*

Gudovics Vera: Sorsom labirintusa

(A MAOE 2014. évi szentendrei Labirintus-kiállításának anyagából)